

KUBBEALTI

AKADEMİ MECMÛASI

A. Vahap Akbaş

Mehmet Aksoy

Sâmiha Ayverdi

Ali Haydar Bayat

H. Winfrid Brands

Osman Cilâcı

Yahyâ Kemâl

Hakkı Dursun Yıldız

Yıl : 11

Ekim 1982

Sayı : 4

AKADEMİ MECMUASI

Yıl : **11**

Ekim 1982

Sayı : **4**

Mecmuamızdaki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.

Kubbealtı Akademi Mecmûası, üç ayda bir çıkar, akademik mecmûadır.

**Sahibi : Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı adına :
İlhan Ayverdi, Yazı İşleri Müdürü : Ayşe Özden**

Fiatı 150 TL., 1982 yılı abone bedeli 600 TL. dir. Dış ülkeler için abone bedeline posta ücreti ilâve edilir : Her sayının ücreti, Avrupa için 60 TL., Amerika için 80 TL. dir. (Abonelerin, değişen adreslerini bildirmeleri ricâ olunur.) İlan ve reklâm, milli kültürümüze hizmet eden müesseselerden alınır; tam sahife 5000, yarım sahife 2500 liradır.

**Adres : Çarşıkapı, Yeniçeriler Caddesi, Nu. 81 İstanbul; P.K. 107 —
Beyazıt. Tel : 22 95 17**

Basıldığı yer : SENA MATBAASI

İÇİNDEKİLER

Bariş ve Kavga	Sâmiha Ayverdi	5
Kelâmın Delişmen Sularında (şiiir)	A. Vahap Akbaş	8
Türkler'in İslâm'a Hizmetleri	Hakkı Dursun Yıldız	9
Medeniyeti Telâkki	Yahyâ Kemâl	23
Aydınlık Yüzler (şiiir)	Mehmet Aksoy	26
Lâik Batı Ülkelerinde ve Türkiye'de Din Eğitimi	Dr. Osman Cilâcı	27
Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar	Dr. Ali Haydar Bayat	41
Dini ve Öğretici Şiir'in Eski Kazan Tatar Edebiyatındaki Rolü	H. Winfrid Brands	63

1983 yılı abone bedeli 800 TL. dır.

Abonelerini yenilemek isteyen okuyucularımızın
1983 senesi abone ücretini,

Kubbealtı Akademisi Kùltür ve San'at Vakfı
P.K. 107 Beyazıt

adresine göndermelerini ricâ ederiz.

BARIŞ VE KAVGA

Sâmiha AYVERDİ

Bir kaç gündür Prof. Dr. Ayhan Songar Bey'in Çeşitleme¹ isimli kitabını okuyorum. Bir yerinde şöyle yazıyor :

«Bâzı mes'eleleri için mürâcaat eden, Trakya köylerinden bir vatandaşımıza soyadını sordum. «Kavgalı» olduğunu söyledi. Kiminle kavgalısin, demek gafletini gösterişime verdiği cevâbı, seneler geçtiği hâlde unutamadım : Kiminle kavgalı olacağım beğim... nefsimle. Onunla olan kavgamızı kazanabilsek, nefsimizi yenebilsek, daha ne isteriz ki..»

«Psikologlar, ruh hekimleri, 1400 sene evvel, İslâmın nefs-i emmâre, yâhut kısaca nefs diye târif ettiği şeyi, tekrar tekrar bulup ortaya çıkarmakla, âdetâ Amerika'yı yeniden keşfetmeğe çalışmaktadırlar.»

«Bunlardan, ister psikanalizcilerin (alt şuur) tâbirini kabul edelim, ister içgüdülerden, enstenktlerden söz edelim, dilerseniz reflekscilerle berâber şartlı şartsız refleksleri inceleyelim veyâ davranışcıların (otomatik assosiye) davranışlarını ele alalım, dâimâ nefs-i emmâre telâkkisini tekrar tekrar teyid etmekten ve başka başka isimlerle isimlendir-

(1) Kubbealtı Cemiyeti Neşriyatı.

meğe çalışmaktan ileri birşey yapamamaktadırlar.» Demekte bulunuyor.

Biz insanlar neden yazar, niçin konuşuruz? Bugüne kadar yazılan yazılmış, söylenen söylenmiş ve hâlâ, bilmece çözer gibi üstüne baş eğdiğimiz nice hakikatler, hazır bir nizamnâme gibi ortaya konmuşken, mâlûmları meçhulmüş gibi tekrar betekrar ele alarak, onları geçmişin aynasında değil, kendi tecessüs ve araştırmacılığımızda görmek isteriz.

İsteriz. Zirâ hemen herşeyden, hattâ güzelliklerden doğruluk ve hakikatlerden dahi bikan insanoğlu, gerçekleri kendi dili ve kalemi tecessüs ve araştırmacılığı ile bulmakta haz ve gurur duyduğundan, bizzat arayıp bulmaya çalıştığına rağbet eyler.

Bu yüzden de, mâzide ortaya konmuş gerçeklerin ikâz edici seslerine sırt çevirerek, yaşamasına meydan verilmeyen tohumlar misâli, gâfil ve nâdan onu, ayaklarımız altında çiğner dururuz.

İnsan fitratının bir meyli ve sırasında da bir zorlayışı olarak düşünmek ve kendi gerçeğini aramak, zihnin ezeli kavgası, bulmak ve inanmak ise, rûhun barışı ve zaferidir.

Tabiatı itibâriyle aybı da gaybı da kendisinde taşıyan insanoğlu, nasıl olur da, barış ve zaferin yol kesici harâmisi olan benlik zaaflarını ezmeden, riyâdan hileden, yalandan kibirden kinden örülmüş ayıp perdelerini yırtmadan, gaybın aynasında âşikâr olan kendi gerçeğinin nurlarını görebilir?

Geçmişte ayan beyan edilmiş gerçeklerin hâlde yeniden kavgasını yapmak, beşerin, bir zafer kahramanı olmak istemesinin neticesi olsa gerek.

Amma, fetihden fethe koşmak için yaratılmış insan için, bu kavgada ayağına çelme takan nefsânî engelleri yıkmadan, rûhuna barış ve zafer nasıl nasîb olabilir?

Ne yazık ki biz, taraf tutan bir hâkim gibi, bile bile kendimizi aldatan : Bulduk, olduk! diyerek zafere ulaşmış olduğumuza inanan zavallılarız.

Kendi kendimizi de, çevremizi de barış ve zaferimize inandırmaya uğraşmakla, aslâ ve aslâ aldatılmayacak olan ilâhî kudretin, bu iki yüzlülüğümüze esef ve merhametle bakması, kof ve sahte yüceliğimizden tiksilmesi kadar küçültücü ne vardır?

Kendi kendisi ile istişâre, muhâsebe ve mücâdele hâlinde olan kimse, her an tecdid-i imân edip, zafere ve barışa ermiş bahtiyarlardan nasıl sayılmaz ?

KELÂMIN DELİŞMEN SULARINDA

Ay oyalanırken baygın gözlerde
"Kelâm"ın delişmen sularındaydık.
Ve zamân-üstüne hasret dostlarla
"Sonsuz"un büyüğü yollarındaydık.

Ay oyalanırken baygın gözlerde
Yüce bir duygunun burçlarındaydık.
Öğrenebilmek-çün "yürek sırrını"
Gönül gönül mızrap uçlarındaydık.

Ay oyalanırken baygın gözlerde
Harlı bir sevdânın kucağındaydık.
Sazın, sözün kutlu izdivâcında
Say ki, erenlerin ocağındaydık.

A. Vahap AKBAS

TÜRKLER'İN İSLÂM'A HİZMETLERİ

Hakkı Dursun YILDIZ

Türkler'in İslâm âlemine ilk girişleri, Abbâsi halifeleri zamânında daha ziyâde askeri maksatlarla olmuştur. Bilindiği gibi Türk askerlerini düzenli bir şekilde hilâfet ordusu saflarına alan ilk halife el-Me'mûn'dur. Abbâsi halifelerinin en büyüklerinden birisi olan el-Me'mûn zamânında âsaiyet bakımından İslâm imparatorluğunun durumu pek parlak değildi. El-Emin ve el-Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesi ülke dâhilindeki sükûneti bozmuş ve birçok isyanların çıkmasına sebep olmuştur. Azerbaycan'da isyân ettikten sonra kısa zamanda etrafına büyük bir taraftar gurubu toplayan Bâbek el-Hurremi, dini ve siyâsi bakımdan devleti tehdit ediyordu. Ülkenin batı hudûdunu teşkil eden Mısır'da ise Arap kabilelerinin sebebiyet verdikleri isyanlar bu bölgede de huzursuzluk doğurmuştu. Halife el-Me'mûn'un bütün gayretlerine rağmen bir türlü sükûnet sağlanamıyordu. Bazı târihçilerin ifade ettikleri gibi Türkler'in İslâm âlemine girmeleri bu âlemin gerilemesine sebep olmuştur düşüncesinin aksine Türkler, İslâm dünyasının siyâsi bakımdan zayıflamağa ve parçalanmağa başladığı bir zamanda âdetâ hizmete koşmuşlardır. El-Me'mûn'un son

yıllarında orduda idâreyi ellerine geçiren Türkler Mısır isyanlarının bastırılmasında ve bilhassa Bizans'a karşı yapılan seferlerde önemli roller oynamışlardır¹.

Türkler'in desteği ile halife olan el-Mu'tasım, yirmi yıldan beri devâm eden Bâbek el-Hürremi isyânının bastırılmasına, bu sırada Abbâsî ordusunun başkumandanı el-Afşin ile maiyyetindeki Türk birliklerini memur etmiştir. Üç yıllık çetin bir mücadeleden sonra el-Afşin Bâbek tehlikesini ortadan kaldırmıştır (837). Yine el-Mu'tasım devrinde 838 yılında Bizans'a karşı yapılan ve İstanbul'dan sonra imparatorluğun en önemli şehri olan Amorion (Ammûriye)un fethinde ordunun sevk ve idâresi tamâmen Türkler'in elinde idi².

İslâm târihinde «Sâmarrâ Devri» diye bilinen yarım asırlık devrede (836-892) biraz önce de belirttiğimiz gibi askeri kadrolar tamâmen Türk hassa askerlerinin kontrolünde bulunuyordu. Yavaş yavaş idâri mes'elelerde de söz sâhibi oluyorlardı. Sâmarrâ devrinde her ne kadar Türk kumandanları ile halifeler arasında bâzan her iki tarafın da hayatlarına mal olan mücadeleler oluyorduysa da devleti tehdit eden dış ve iç düşmanlara karşı bu birlikler gönderiliyordu. 870 yılında Basra bölgesinde patlak veren ve 13 yıl devâm eden Zenciler'in isyânının bastırılması ile İran'da bağımsızlığını ilân ettikten sonra halife ile ihtilâfa düşmesi üzerine batıya doğru harekete geçen ve Vasıt'ı bile ele geçiren Ya'kub b. Leys el-Saffar'ın durdurulmasında Musa b. Boğa el-Kebîr gibi Türk kumandanları ile Türk askerlerinin gayretleri bilinmektedir³. Bütün kötü şartlara rağmen Sâmarrâ devrinde devletin parçalanması önlenebilmiştir ve bunda da Türkler'in payı vardır.

Devamlı karışıklıkların hüküm sürdüğü Mısır, 869 yılında Ahmed b. Tolun'un eline geçmiş ve kısa zamanda

(1) Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, 67 vd. d.

(2) Hakkı Dursun Yıldız, *aynı eser*, 134 vd. d.

(3) Hakkı Dursun Yıldız, *aynı eser*, 160 vd. d.

ülkede sükûnet sağlanarak Mısır, târihinin en parlak devrini yaşamıştır. İktidarlarının kısa sürmesine rağmen Tolunlular'ın Mısır'da bıraktıkları eserler bugün bile ayakta durmaktadır. Meselâ Ahmed b. Tolun'un yaptırdığı câmi bugün bile Kâhire'nin en büyük camilerinden birisidir. Hemen hemen aynı yıllarda diğer bir Türk hânedânı olan Sâc Oğulları Azerbaycan'da bağımsızlıklarını kazanıyorlar ve 889-929 yılları arasında Ermeniler ile amansız mücâdeleye giriyorlardı. Hattâ öyle ki, Ermeni patriği Bizans imparatoru ve Ortodoks patriğinden bir Haçlı seferinin düzenlenmesini istemiştir⁴.

X. yüzyılın başlarından itibaren İslâm âleminde tam bir parçalanma dikkati çekmektedir. Merkezi hükûmeti temsil eden Abbâsî halifelerinin hükmü Bağdad'ın dışına pek çıkmıyordu. Ülkenin doğu eyâletleri Samaniler'in idâresinde bulunuyordu. Suriye'de ise Hamdâniler bağımsızlıklarını kazanmışlardı (929). Bunlardan çok daha tehlikelisi 899'da Bahreyn'de ortaya çıkan ve kısa zamanda Hicaz ve Suriye'de söz sâhibi olan ve hattâ Kâbe'den Hacer'ül-Esved'i Ahsa'ya götüren Karmatiler ile 908'de Tunus'da kurulan, 969'da Kâhire'yi zapteden ve daha sonra bütün Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Batı Arabistan'a hâkim olan Şii Fatimî hilâfetini zikretmeliyiz. Bunlar yetmiş yormuşcasına 945 yılında Şii Büveyhiler Bağdad'ı işgâl ettiler. Böylece Abbâsî hilâfeti Şiiler'in tahakkümü altına girmiş oluyordu. Siyâsî birliğin bozulması iktisâdî çöküntüye de zemin hazırlıyordu. Halifenin iktisadî bakımdan zayıflaması ve vâlilerine avuç açması parçalanmayı daha da hızlandırıyordu. İslâm dünyasında bu parçalanma devam ederken Bizans imparatorluğu toparlanıyor ve İslâm ülkelerine karşı saldırılarını sürdürüyor ve toprak kazanıyordu.

(4) Hakki Dursun Yıldız, Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk hânedânı : Sâc Oğulları, adlı makâle serisinde bu husus üzerinde geniş olarak durmuştur. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Târih Dergisi, sayı 30, 31 ve Târih Enstitüsü Dergisi, sayı 9

İslâm dünyasının siyâsi bakımdan böyle zor bir durumla karşılaştığı sıralarda yeni bir güç ortaya çıkıyordu. 1038 yılında istiklâlini kazanan ve 1040 Dandanakan savaşı ile İran'da tek siyâsi güç haline gelen Selçuklu devletinin politikası iki istikâmette geliyordu: a) Bağdat halifesini Şii Büveyhiler'in tahakkümünden ve Suriye ile Mısır'ı Fatımiler'den kurtararak bozulan İslâm birliğini sağlamak, b) Bizans'a karşı yeni akınlara hız vererek fetih rûhunu yeniden canlandırmak. Selçuklu sultanı Tuğrul Beg bir taraftan yeni bir ruhla Anadolu gazâlarına büyük bir canlılık verirken, diğer taraftan da Bağdad'ı kurtarmak için harekete geçti. 1055 yılı Aralık ayında büyük bir merâsimle Bağdad'a girdi. Abbâsî halifesi Büveyhiler'in tasallutundan kurtarılmış oluyordu.

Hız. Ömer zamânında başlayan Anadolu gazâları asırlarca devâm etmesine rağmen Anadolu'nun fethi bir türlü gerçekleştirilememişti. Bu büyük fetih Selçuklular'a nasip olmuştur. Anadolu'nun bir Türk ve müslüman ülkesi haline gelmesini temin eden 26 Ağustos 1071 târihindeki Malazgirt savaşının cereyân ettiği Cuma günü Abbâsî halifesi el-Kaim biemrillah tarafından hazırlatılan ve aynı gün İslâm memleketlerinin minberlerinde okunan hutbe bu savaşın İslâm âleminin kaderi üzerindeki tesirini göstermektedir. Hutbede şöyle deniyordu: «Tanrım İslâm sancağını yükselt... Şehinşâhu'l-âzam Sultan Alp Arslan'ın senden dilediği yardımı esirgeme... Senin dinini şerefli ve yüce tutabilmek için onu lütûfkâr ve her zaman tesirli olan desteğinden mahrûm kılma... Ordusunu meleklerinle destekle, niyet ve azmini hayır ve başarıyla neticelendir. Çünkü o senin rızan için rahatını terketti, malı ve canıyla buyruklarına uymak için senin yoluna düştü... Ona zafer kısmet eyle... Ey müslümanlar... onun için Tanrı'ya yalvarıp yakarınız; onun şerefli olarak düşmanlarını mahvetmesi, sancağını yükseltip zaferlerin en son derecesine erişmesi için Tanrıya duâ ve niyazda bulununuz. Tanrım! onun bütün güçlüklerini kolaylaştır ve şirke onun önünde boyun

eğdir»⁵. Bu hutbe Sultan Alp Arslan'ın İslâm'a yaptığı hizmeti açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Anadolu'nun fethi, Filistin'in ve bilhassa Kudüs'ün Selçuklular'ın hâkimiyetine geçmesi, Avrupa hıristiyan dünyasında büyük bir heyecanın uyanmasına sebep oldu. Papa II. Urbain'in teşvik ve tahrikleriyle meşhur Haçlı seferleri başladı. Kalabalık ordular hâlinde Anadolu, Suriye ve Filistin'e gelen Haçlılar ile savaşıyan yegâne kuvvet Büyük Selçuklu İmparatorluğunun parçalanması üzerine Anadolu'da bağımsızlığını kazanan Türkiye Selçuklular'ı ile Suriye ve Filistin'deki diğer Türk emirlikleri idi. 1096'da başlayan ve 1099 yılında Kudüs'ün zaptı ve müslüman halkının katledilmesiyle sona eren Birinci Haçlı seferinin sonunda Yakın-Doğu'da Haçlı devlet ve kontlukları ortaya çıktı. Beş asırdan beri birer müslüman beldesi olan Filistin ve Suriye'nin bazı kesimleri tekrar hıristiyanların eline geçmiş oluyordu. Haçlılar'ın iştahı bir türlü tatmin olmak bilmiyor ve Avrupa'dan yeni kuvvetler geliyordu. Anadolu'yu kendilerine ikinci bir vatan olarak tutan Türkler bu Haçlı sürülerine karşı başarılı mücadele veriyor ve bu ülkede onların yerleşmesine engel oluyordu. Diğer taraftan Suriye ve Filistin'deki Haçlı devletleriyle de amansız mücadele veriyorlardı. Musul emiri İmâdeddin'in 1144'te Urfa'yı zaptını, Selâhaddin Eyyûbi tarafından Kudüs'ün fethi takip etti. Artık Haçlılar Suriye ve Filistin'de de tutunamıyorlardı. Mısır Memlûklu hükümdarı Sultan Baybars sâhil şehirlerindeki son Haçlı kalıntılarını da birer birer ortadan kaldırdı. Sultan Baybars'ın İslâm âlemine yaptığı ikinci büyük hizmeti de bütün Türkistan, İran ve Irak'ı harâbeye çeviren ve batıya doğru ilerlemekte olan Moğol ordusunu 1260 yılında Ayn Câlût'da mağlup ederek durdurmuş olmasıdır. Ayn Câlût savaşında öncü kuvvetlerin kumandanı olan Baybars, bu savaşta gösterdiği başarı üzerine sultanlığı elde etmiştir. Ortaçağ'ın büyük târihçilerin-

(5) Osman Turan, *Selçuklular*, 139 vd.; Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara 1971, 71 vd. d.

den Bedreddin el-Aynî «Moğollar'a karşı İslâmiyeti Türkler kurtarmıştır» diyerek⁶ Ayn Câlût zaferinin ehemmiyetini belirtmektedir. Baybars'ın hükümdar olmasından üç yıl önce Bağdad Moğollar tarafından işgâl edilmiş ve Abbâsi hilâfetine son verilmişti. Baybars, Moğol katliâmından kurtularak Dimaşk'a kaçmış olan Abbâsi halifesi el-Zâhir'in oğlu Ahmed'i Kâhire'ye dâvet ederek 9 Haziran 1261 târihinde el-Mustansır bi'llah ünvâniyle halifeliğini ilân ve ona biat etti⁷. Böylece beş asırdan beri hilâfeti ellerinde bulunduran ve mânevi bakımdan İslâm âleminde hâlâ itibârı olan Abbâsi hilâfetini yeniden kurmuş oluyordu.

Haçlı ordularının Yakın-Doğu'yu istilâya kalktıkları yıllarda diğer bir gurup da Sicilya ve İspanya müslümanlığına karşı taarruza geçmişti. İslâm târih ve medeniyetinde büyük bir yeri olan bu iki bölgedeki Müslümanlar maalesef Haçlı saldırılarına karşı koyamayarak buraların kaybına sebep olmuşlardır. Bu durum Türkler'in Haçlılar'ın karşısında İslâm açısından oynadıkları mühim rolü ortaya koymaktadır.

Mısır'daki Türk Memlûklu sultanlığının Haçlılar ve Moğollar karşısındaki bu başarılarına rağmen Selçuklular'la kısmen sağlanmış olan İslâm birliği XIII. ve XIV. yüzyıllarda parçalanmağa başlamıştır. Doğudan gelen Moğol istilâsı yalnız siyâsi bakımdan değil medeniyet bakımından da İslâm için büyük bir darbe olmuştur. İslâm medeniyeti Moğol felâketinden sonra bir türlü belini doğrultarak eski parlak devrini yaşayamamıştır. Yine Moğol istilâsı sebebiyle Türkiye Selçuklu devleti parçalanmış ve birçok beylik ortaya çıkmıştır. Sicilya, Normanlar tarafından işgâl edilmiş, İspanya'da Müslümanlar gerilemiş ve zâten parçalanmış olan Kuzey Afrika'nın durumunda bir değişiklik olmamıştır.

(6) Bedreddin el-Aynî, İkd el-Cuman, Veliyüddin Efendi Kütüphânesi No. 2391, vr. 436.

(7) Fuad Köprülü, "Baybars I." maddesi, İslâm Ansiklopedisi.

İslâm birliğinin yeniden sarsıldığı bu ikinci devrede de yine sahnede Türkler'i görmekteyiz. Türkiye Selçuklu devletinin parçalanması üzerine Bizans hududunda ortaya çıkan Osmanlı Beyliği süratle gelişmeğe başladı⁸. Hristiyanlara karşı yapılan gazâların tertip ve idâre edildiği Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Osman Beg'e de «Gâzi» ünvanının verilmesi bundan ileri gelmektedir. Osman Gâzi'nin Bizansa karşı yaptığı gazâlar Anadolu'daki Türkmen gönüllülerinin bu bölgeye gelerek gazâlara katılmasını sağlamıştır. Devamlı gazâ yapmak Osmanlı imparatorluğunun kuruluşunun dinamik âmilidir. Osmanlılar bu uc gâzi an'anesinden hareketle XV. yüzyılda bütün İslâm dünyasının koruyucuları rolünü benimseyeceklerdir. Anadolu'da kurulan ve sayıları onbeşi geçen Türk beylikleri içinde, üstelik bunların en küçüklerinden biri olmasına rağmen Osmanlı Beyliği'nin bir imparatorluk hâline gelmesinde gazâ fikrinin tesirleri çok büyüktür. Yine bu beyliğin gelişmesinde, dâhilde sosyal teşkilâtlanmayı sağlayan ve hâricte ise uca gelen gâzileri akınlara teşvik eden ve bizzat kendileri de katılan Ahîler'i de dikkate almak gerekmektedir.

Osmanlı Beyliği'nin sür'atle gelişerek Çanakkale boğazı yoluyla Avrupa'ya geçmeleri ve burada başarılı fetihlerde bulunmaları Haçlı zihniyetinin yeniden hortlamasına sebep olmuştur. Balkanlar'daki hristiyan devletleri, Papa'nın da teşvikleriyle Osmanlılar'a karşı müttefik bir cephe oluşturdular. Osmanlılar'a karşı harekete geçen ilk Haçlı ordusu 1389'da Kosova'da Sultan I. Murad tarafından hezimete uğratıldılar. Onun oğlu Yıldırım Bâyezid, bir taraftan Anadolu'da Türk birliğini kurmağa çalışırken diğer taraftan yeniden harekete geçen Hristiyan ordularını 1401 yılında Niğbolu'da mağlûp etmeği başardı. Yıldırım Bâyezid'den sonraki Osmanlı pâdişahları fetih-

(8) Osmanlı Beyliğinin kurulup kısa zamanda gelişmesinin sebepleri, Fuad Köprülü'nün **Osmanlı Devletinin Kuruluşu** (Ankara 1959) adlı eserinde etraflı bir şekilde incelenmiştir.

lere büyük bir hızla devâm ediyorlardı. Nihâyet yedinci Osmanlı pâdişâhı II. Mehmed, kendisinden önce defâlarca teşebbüs edildiği halde bir türlü fethedilemeyen ve fakat Hz. Muhammed'in bir Hadis'i ile fethedileceği müjdeleyen⁹ İstanbul'un fethini gerçekleştirmiş (29 Mayıs 1453) ve dokuz asırdan beri İslâm âleminin en büyük düşmanı olan Bizans imparatorluğuna son vermiştir. Bu önemli târihi hâdise aynı zamanda Ortaçağ'ın sonu ve Yeniçağ'ın başlangıcı olmuştur. Fâtih Sultan Mehmed 1481 yılında da İtalya'ya karşı harekete geçerek İstanbul patrikliğinden sonra Roma papalığını da hâkimiyeti altına almak istemiş, ancak buna ömrü yetmemiştir. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlılar İslâm dünyasının en sağlam ve kuvvetli devleti hâline geldiler ve hıristiyanlar karşısında İslâmiyet'in müdâfii oldular.

II. Bâyezid devrinde Osmanlılar açık denizlerde de Venedik'e karşı koyabilecek bir deniz gücü oluşturarak Batı Akdeniz'de kudretini hissettirmeğe başladı. Onun oğlu Yavuz Sultan Selim önce Anadolu'daki Şii Safevi İran'ı ezdikten sonra Suriye ve Mısır'ı zaptederek imparatorluğun hudutlarını oldukça genişletti. Mısır'ın zaptı ile halifelik târihinde yeni bir devir başlıyordu. Son Abbâsi halifesi el-Mutevekkil ala'llah, halifeliği ve halifelik emânetlerini Sultan Selim'e devretti. Böylece Emevi ve Abbâsi hânedanlarından sonra Osmanlı hânedanı halifelik makamına geçmiş oluyordu. Mısır'ın fethinden hemen sonra Osmanlı donanması Kızıl Deniz'de Hindistan müslümanlığını tehdit etmeğe başlayan Portekiz ile mücâdeleye başladı.

Osmanlı sultanları Fâtih devrinden itibaren en büyük gâziler sıfatıyla kendilerini İslâm sultanları arasında Hu-

(9) İstanbul'un fethi ile ilgili hadislerin en meşhuru şudur : "Kostantiniyye muhakkak fethedilecektir; onu fetheden emir ne iyi emir, onu fetheden asker ne iyi askerdir". Bu hadisler hakkında bkz. Marius Canard, "Les expedition des Arabes contre Constantinople, dans l'histoire et dans la legende", *Journal Asiatique*, CCVII, Paris 1926, 61-121.

lefâ-i Raşidin'den beri en üstünü saymağa başlamışlardı. Kânûni Sultan Süleyman'ın tahta geçişinde Mekke Şerifi'nin gönderdiği mektupta «Sizler Efrenc'den (yâni Avrupalılar'dan) ve emsâlinde memleketler fethetmekle bize ve İslâm sultanlarına üstün bulunuyorsunuz» demekle Osmanlı üstünlüğünü kabul ediyordu. Osmanlı pâdişahları halifelige sâhip olmakla kendilerini İslâm dünyasının hıristiyan dünyasına karşı koruyucusu, İslâm'ın, Şeriat'ın, Mekke ve Medine'nin, Hac yollarının hizmetkârı olarak görüyorlardı. Onlar bu kuvvetin kendilerine Allah tarafından verildiğini, muayyad min ind Allah olduklarını düşünüyorlardı¹⁰.

Osmanlı devletinin en parlak devri olarak bilinen ve Avrupalılar'ın «Muhteşem Süleyman» dedikleri Kânûni Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) Osmanlı orduları karada ve denizde Hıristiyan Avrupa karşısında büyük başarılar kazanmıştır. Karada bütün Macaristan fethedilip Viyana kapılarına kadar varılıyordu. Denizde ise Ege adalarının zaptından ve müttefik hıristiyan donanması Preveze'de 1538'de hezimete uğratıldıktan sonra Akdeniz de bir Türk gölü hâline getiriliyordu. Akdeniz'deki Türk hâkimiyeti İspanya ve Portekiz'in devamlı tehdidi altında olan Kuzey Afrika müslümanlığına yeni bir güç vermiştir. Akdeniz'in Osmanlı kontrolüne geçmesinden sonra Umut Burnu'nu dolaşarak Hindistan'a ulaşan Avrupalılar karşısında Hint müslümanlarını koruma görevini de Osmanlılar üstlenmiştir. Kânûni Sultan Süleyman Hindistan'daki Portekiz tehlikesini bertaraf edebilmek için dört sefer tertip etmiş ve Kızıldeniz'i emniyete almak maksadıyla Yemen ile Güney Arabistan'ı Osmanlı hâkimiyetine almış ve Yemen eyâletini kurmuştur. Afrika'da daha güneyde ele geçirilen topraklarda Habeş eyâleti tesis edilmiştir. İslâm hükümdar ve halifeleri arasında 12 büyük sefere katılmış ve son nefesini bir sefer esnasında vermiş ikinci bir şahsa

(10) Halil İnalcık, "Osmanlı imparatorluğunda kültür ve teşkilât", *Türk Dünyası el Kitabı*, Ankara 1976, 974, 990.

rastlanmamaktadır¹¹. Kânûni'den sonra fetihler az da olsa yine devâm etmiştir. Bu devrede Osmanlı sadrazamı Sokullu Mehmed Paşa'nın Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açtırarak Orta Asya Türk ve Müslümanları'na yardımcı olabilme teşebbüsü zikre değer. Yine aynı şahsın Süveyş kanalı teşebbüsü de Hint müslümanlarına yardım emeline hizmet edecekti.

Osmanlı imparatorluğu XVII. asrın başlarından itibaren gerek dâhildeki güçlükler ve gerekse Avrupa devletlerinin müşterek hareket etmeleri sebebiyle fetih hızını kaybetti ve hattâ bu asrın sonlarından itibaren Avrupa'da toprak kaybına bile başladı. Avrupa'daki toprak kayıplarına rağmen asırlar boyunca hıristiyan dünyâsiyle tek başına mücadele etmiştir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İslâm ülkeleri de Avrupalılar tarafından işgâl edilmeğe başladı. Cezayir ve Tunus Fransızlar tarafından zaptedilirken Osmanlı devletinin artık müdahale edemediği Asya müslümanlığı da başta Çarlık Rusya olmak üzere İngiltere ve Hollanda tarafından sömürge hâline getiriliyordu. Haçlı hareketinin yeniden başlaması karşısında Osmanlı idâreci ve aydınları İttihad-ı İslâm'ı sağlamak için yoğun çaba sarfetmişlerdir. Trablusgarp savaşları sırasında Türk kuvvetleri Libya'da İtalyanlara, Birinci Cihan Savaşında ise Irak ve Mısır'da İngilizler'e, Kafkaslar'da Ruslar'a, Çanakkale'de İtilaf Devletleri kuvvetlerine karşı her türlü kötü şartlara rağmen binlerce şehid vererek dövüşmüştür. Ancak müttefiklerinin mağlûp olması üzerine cephe-lerdeki Osmanlı orduları da geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu son mücadeleler sırasında Medine müdâfii Fehrettin Paşa, mütâreke ilân edildiğini bildiği halde resmen bu haberi tebellüğ etmemek için telgraf direklerini yıktırarak üç ay Medine'yi müdâfaa etmiştir. Bu son hâdiseler bile Türkler'in İslâm'a hizmet hususunda ne büyük fedâkarlıklara katlandıklarını ortaya koymaktadır.

(11) Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I." maddesi, İslâm Ansiklopedisi.

İslâm dünyası, târihinin en karanlık devrini hiç şüphesiz Birinci Dünya Harbi'ni tâkip eden yıllarda yaşamıştır. Çünkü Türkiye'nin küçük bir kısmı hâric bütün Müslüman ülkeleri Hristiyan devletlerin işgâli altında idi. Böyle zor bir durumda bile bir çıkış yolunun bulunabileceğini yine Türkler ortaya koymuşlardır. 1920-22 yılları arasında yapılan savaşlardan sonra Türkiye yeniden istiklâlini kazanmıştır. Büyük devlet adamı ve kumandan Gâzi Mustafa Kemâl Atatürk'ün liderliğinde başarıya ulaşan Türk İstiklâl Savaşı diğer mazlûm müslüman milletlere bir umut ışığı olmuş ve onlar da yavaş yavaş istiklâllerine kavuşmuşlardır.

IX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar devâm eden uzun târihi devrede Türkler, İslâm dünyasının hristiyanlar karşısında savunucusu olmuş ve bunu başarıyla yürütmüştür. Osmanlı imparatorluğunun İslâm'a hizmetlerini Prof. Bernard Lewis şöylece belirtmektedir¹²:

«Osmanlı imparatorluğu kuruluşundan yıkılışına kadar İslâm kuvvet ve imânının ilerlemesine veya savunmasına adanmış bir devlet idi. Osmanlılar altı asır, başlangıçta esas itibâriyle başarılı olarak Avrupa'nın geniş bir kısmında İslâm hâkimiyetini kurma gayretiyle, daha sonra da Batı'nın amansız karşı saldırısını durdurmak ya da geciktirmek için uzun müddet ve devamlı bir şekilde Hristiyan Batı ile savaş hâlinde idiler. Yüzyıllarca devâm eden bu mücâdele, Türkler'in müslümanlığının ta köklerindeki kaynaklarıyla, Türk toplumunun ve kurumlarının bütün yapısına tesir etmiştir. Osmanlı Türkü için, bütün ilk müslüman memleketlerini içine alan imparatorluk İslâmiyet'in ta kendisi idi. Osmanlı kaynaklarında imparatorluğun top-
rakları «Memâlik-i İslâm», hükümdarı «İslâm pâdişâhı» ve din işlerini yürüten «Şeyhülislâm» olarak isimlendirildi. İmparatorluk halkı kendini herşeyden önce müslüman sayardı. Daha önce gördüğümüz gibi Osmanlı ve Türk,

(12) Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey, Oxford, 1968, 13.

nisbeten yeni kullanılan tâbirlerdir; Osmanlı Türkleri kendilerini müslümanlık ile bir görmüşler, diğer her hangi bir müslüman milletinden çok daha büyük ölçüde hüviyetlerini İslâmiyet içinde eritmişlerdi. Türk kelimesi Türkiye'de hemen hemen hiç kullanılmaz iken, Batı'da müslümanın eşanlamı haline gelmesi ve müslüman olmuş bir batılıya, hâdise İsfahan yâhut Fas'da olsa bile "Türk olmuş" denmesi dikkat çekmektedir».

Türkler'in İslâmiyet'e hizmetleri yalnız siyâsi, askeri ve idâri sahalarda olmadığı ve İslâm medeniyetinin gelişmesinde Araplar, Farslar ve diğer unsurlarla berâber en az onlar kadar hizmetleri olduğu bir gerçektir. İslâm dünyasında felsefe ve ilmin gelişmesi eski Yunan ve Latin felsefi ve ilmi eserlerinin arapçaya tercümesiyle başlamıştır. Bu tercümelerle İslâmî düşünceye girmeye başlayan eski Yunan felsefi görüşlerini İslâmî fikir ile uzlaştıran İslâm felsefesinin başlamasında Türkler'in rolü büyük olmuştur. Eski Yunan felsefesinin İslâm fikir hayatında ilk gerçek temsilcisi, Oğuzlar'ın yaşadığı Karacuk (Farab) şehrinde doğan Uzlug oğlu Muhammed el-Farabî (ölm. 950)'dir. Farabî metafizik, fizik, astronomi, mantık, psikoloji, siyâset, müzik v.s.'ye dâir yazdığı 160 kadar eseriyle Aristoteles'in hemen bütün fikirlerini İslâmî düşünceyle telif ettiği için ona «Muallim-i sâni» ünvanı verilmiştir. Büyük bir filozof ve tabib olan İbni Sinâ (ölm. 1037)'nın Ma-verâünnehr'de yetişmesi ve felsefi bilgisinin esâsını Farabî'den alması İslâm-Türk kültürünün yüceliğini göstermektedir.

Türk-İslâm topluluklarında müsbet ilim de Farabî ile başlamıştır. İhsaü'l-ulûm adlı kitabı ile ilk defâ ilimleri tasnif etmiştir. O ayrıca Euklides'in geometrisini de şerhetmiştir. Trigonometrinin kurucularından Türk asıllı Abdullah el-Barâni (ölm. 929), matematik ilminin Doğu'daki başlıca temsilcilerinden, Kitâbü'l-cebr ve'l-mukâbele'nin yazarı İbn Türk el-Cili ve astronomide büyük bir şöhrete sâhip olan Amâcür âilesi gibi isimleri zikretmekle yetineceğiz. Gazne Türk sarayında büyük bir itibar gören, Sultan

Mahmud'un Hint seferine katılan «Dünyâ târihinin Arkhimedes, Leonardo ve Leibniz tipinde ilmi ve entellektüel dâhilerden» kabul edilen ve muhtemelen Türk asıllı olan Hârizmli Ebû Reyhân el-Bîrûnî (ölm. 1051) çeşitli bilgi dallarında 110 kadar eser yazan Ortaçağ İslâm-Türk âleminin en dikkate değer simâlarındandır.

İslâm-Türk devletlerinde dîni ilimlerin gelişmesi için büyük gayret sarfedilmiştir. Karahânîlilar zamânında Semerkant ve Buhârâ şehirleri ile Gazneliler devrinde Gazne ve Hint Türk sultanlığında Delhi şehirleri başlıca ilim merkezleri idiler. Türk nüfusunun hâkim olduğu Mâverâünnehr şehirlerinde büyük bilginler yetişmeğe başlamıştı. Mâlikî mezhebinin kurucusu, Ahmed b. Hanbel'in «üstad» dediği Abdullah b. el-Mubarek el-Türkî ünlü bir hadîs bilgini olup aynı zamanda tefsirci ve gramerci idi. IX. yüzyılın ortalarına kadar ilk hadîs ve megazi bilginlerinden Tarhan oğlu Ebu'l-Mutamir Süleyman ile oğlu Ebû Muhammed el-Mu'tamir Türk asıllı idiler. İslâm dünyasında büyük fıkıh, hadîs, kelâm ve tefsir bilginlerinden çoğu Selçuklu hâkimiyeti devrinde yetişmiştir. Risâle-i Kuşeyriye müellifi büyük sûfî Ebu'l-Kasım el-Kuşeyri, İslâm âleminin en büyük mütefekkirlerinden ve Bağdad Nizâmiye medresesi rektörü el-Gazzalî, mezhepler târihi yazarı Muhammed el-Şehristânî, meşhur Keşşâf müellifi el-Zemahşerî gibi büyük isimler bu cümledendir¹³.

İslâm dünyasında eğitim ve öğretim müesseseleri bakımından Selçuklular çağının bir dönüm noktası olduğu bilinmektedir. Daha önce dağınık ve hususî ellerde yapılan öğretim ilk defa Selçuklu sultanı Alp Arslan zamanında programa bağlanmış ve devlet himâyesine alınmıştır. Devrin tanınmış ilim ve fikir adamlarını sinesinde toplayan maaşlı müderrisleri (profesör), aylık ve erzak alan öğrencileri ve zengin kütüphâneleriyle yüksek öğrenim müessesesi olarak medrese, İslâm dünyasında ilk defâ Sultan Alp Arslan tarafından kurulmuştur (1066). İlk önce

(13) İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, 321 vd. d.

TÜRKLER'İN İSLÂM'A HİZMETLERİ

Bağdad'da kurulan, geniş mâli imkânlarla sâhip olan ve ismini, kurucusu Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk'den alan «Nizâmiye medresesi» daha sonraki yıllarda önemli kültür merkezlerinde de kurulmuştur. Nizâmiye medreselerinde dinî ilimler yanında felsefe, matematik ve filoloji de okutulurdu. Medreseler, daha sonraki devirlerde kurulan İslâm devletlerinde dinî ve idâri kadrolara kaliteli eleman yetiştirmiştir¹⁴.

İslâm san'atında da Türkler'in yeri büyüktür. Mimâri, tezhip, hat, çinçilik, minyatür v.s. sâhalarında, Türkler'in müslüman olmalarından sonra büyük gelişmeler olmuş, Arap ve İran san'atında yeni üslup ve gelişmelere zemin hazırlamıştır. İslâm san'atında Türk tesiri ilk defâ Halife el-Mu'tasım tarafından Türk birlikleri için kurdurduğu Sâ-merrâ'daki mimâri eserlerde görülür. Selçuklular, Osmanlılar ve diğer müslüman Türk devletleri dinî, sivil ve askeri mimâride şâheserler meydana getirmişlerdir. Dünyânın "yedi hârikası"ndan biri kabûl edilen Tac Mahal'in plân-larını yapan ve uygulayanın Osmanlı mimâri Muhammed İsa Efendi, Türk san'at dehâsının en bâriz bir misâlidir.

Bin yıla varan Türk-İslâm târihinde Türkler'in İslâmi-yete çeşitli sâhalarda yaptığı hizmetleri bu kısa yazıda belirtmenin imkânsızlığı kabûl edilmelidir. Bu faslı şu cümle ile bitirmek istiyorum : Bugün dünyâda bir milvara yaklaşan Müslüman topluluğunun bulunmasında Türkler'in hissesi çok büyüktür.

(14) Osman Turan, Selçuklular, 256 vd. d.

MEDENİYETİ TELÂKKİ

Yahyâ KEMAL

(Neşre hazırlayan : Necat BİRİNCİ)

Bu medeniyet kelimesinin mefhûmunu bilen söyler, bilmeyen söyler. Cihanı Osmanlı devletinin varlığı aleyhine kaldırmak isteyen siyâsî nâşirlerin ağzında artık herkesi bezdirmiş bir terâne vardır : Türk zihniyeti medeniyeti kabûl edemez. Vâkıa bu sözü Avrupa'da en aşağı tabaka siyâsî muharrirlerinden başka kimse kullanmaz; çünkü havâs zümresi Türk medeniyetini hattâ bizden bile çok iyi bilir. Bu zümrenin âlimleri Türk devletinin ta kurûn-ı vustâdan kurûn-ı cedîdeye kadar dayanan bünyânına hayrandırlar; daha müstemlekât devirleri açılmazdan evvel Türklerin ta Sudan, Cezâyir ve Rusya içlerine kadar bütün bir âlemi idâre etmelerini devlet adamlıklarına verirler; sanatkârları, zevk sâhipleri ise bizi bizden fazla sever, bizde acemperestlik taassubuyla kabalığa alem olan Türk kelimesi, Avrupa'da en ince bir millet olan Fransızların en ince asrında «Türkkârî» diye bütün bir san'ata alem oldu idi. Bütün âlimler, bütün sanatkârlar bizden tarafadır. Lâkin bu asrın siyâsetinde ilim harp âletleri yapmaktan öteye karışamıyor; milletlerin hukûku, medeniyeti nâmına âlimler değil, safsatada üstâd olan siyâsîler söz sâhibi oluyorlar. Bu asır dedikleri gibi "propagan-

da asrı"dır. Bununçün elli seneden beri söylene söylene, yazıla yazıla bu söz bir hakikat mâhiyetini aldı: "Türkler medeniyete istidadsızdır!"

Hangi medeniyete?

Gâh aleyhimizde, gâh lehimizde yazılmış. Şark'ı az çok yakından bilir bir Fransız muharriri, Victor Bérard diyor ki: "Türkler, dedikleri gibi barbar değildir, barbar olsalar Garp medeniyetini kolaylıkla kabûl ederler. Lâkin Türklerin kendilerine has bir medeniyetleri var, ondan sıyrılamıyorlar". Yine aleyhimizde olmakla berâber siyâsilerin ağzından çıkmış sözler arasında bu söz doğrudur. Garp medeniyeti, iki yüz sene evvel Rusya, yüz sene evvel de Osmanlı hudutları üzerinden bütün âletleri, bütün usulleriyle, bir sel gibi taştı. Şark milletleri bu yeni feyzândan sonra uyandılar. Yalnız Osmanlı tebeasından beş millet elli sene içinde köylü derecesinden, medenî bir cemiyyet mertebesine yükseldi. Sulh konferansı hey'et-i mu-rahhasamıza verdiği meşhur cevapta bu noktayı kaydediyordu.

Şark hristiyanları yüz sene evveline kadar İslâm medeniyetini hayat, sînâat, terbiye, herşey itibâriyle kabûl etmiş yaşıyorlardı; hattâ o kadar ki, kisvelerinde bize benzemelerini biz çekemiyor, hristiyanları bizim gibi giyinmekten menediyorduk. Tanzimat'tan sonra biz de, onlar da hep birden Garp medeniyetini kabûl ettik. Zâten Türk hürriyeti sâyesinde müstakil birer cemaat olan bu cumhurlar, az zamanda asrı birer millet oldular. Bu feyzin sebebini irkiyat mütehassısları aryalıkta, mutaassıp siyâsiler hristiyan dininde bulunuyor. Irkiyat mütehassıslarının iddiası çürüktür, aksi misâl: İranlılar. Yeni medeniyetin her feyzini hristiyan dinine ircâ edenlerin iddiası da çürüktür. Çünkü görüldüğü ki İslâm medeniyetini bütün şiddetiyle kabûl etmemiş müslümanlar daha çabuk terakki ediyorlar: Şimal Türkleri gibi.

Lâkin asıl mukâyese, Garp medeniyetine istidatsızlıkla ithâm edilen zavallı Osmanlı Türkleriyle Şark'ın hris-

tiyan milletleri arasında yapıldığı için oraya dönelim. Hıristiyan milletler hep Avrupa'nın himmetiyle kurtulduktan başka istiklâlleri havzalarında dâimâ taarruzdan masun yaşadılar. Türkler bir taraftan bütün bir saltanatı bitmez, tükenmez bir askerlik vazifesiyle korurken bir taraftan da temeddün etmeye çalıştılar. Bununla berâber bu iki cemiyetin arasında, Garp medeniyetini telâkki ediş itibâriyle ne kadar fark var? Acaba müstakil Balkan milletlerinin terakkileri i'zâm ediliyor mu? Hakikat bu ki Türkler Garp medeniyetini hıristiyan tebeaları kadar çabuk kabûl edemediler. Çünkü bu temessüle eski ve mevcut medeniyetleri mâni oluyordu. Türkler hep bu mümânaatla çarpışarak terakki ettiler.

Eski bir medeniyete bizim gibi sıkı sıkıya bağlı olmayan milletlerin inkişâfı daha çabuk oluyor. Balkan milliyetlerinin de böyle oldu. Buna rağmen bizden ne kadar ileri bulunuyorlar?

Zaman, nr. 477, 4 Eylül 1919.

AYDINLIK YÜZLER

Yorgun yaz günleri serin akşamlar
Gelen bir şarkıdır her aydınlık yüz!..

Aydınlık yüzlerden hoşlanırım ben
Hayâlim onlarda saltanat sürer
Onlarla gençleşir yaşlanırım ben
Kalbimin sızısı onlarda diner

Zafer destânıdır bunlar hayâtın
Öldürmeden galip gelen kahraman
Bunlardır yüzakı şu kâinâtın
Bunlarla sevilir varlık her zaman

Hayâtı bu yüzler renklendiriyor
Anlamı bunlarla hazzın kederin
Bunlar beni üzüp eğlendiriyor
Kış sıcak bunlarda, bütün yaz serin

Saf bir neş'e için olmasa bile
Acıyı insana hazla verirler
Her an içimize dolmasa bile
Bize karışırılar bizde erirler

Aydınlık yüzleri ufkuma serip
Seyretsem diyorum bir ömür boyu
Rûhumun akordsuz telini gerip
Övmek istiyorum bu güzel soyu!..

Mehmet AKSOY

LAİK BATI ÜLKELERİNDE VE TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ*

Dr. Osman CİLÂCI

(Konya Yüksek İslâm Enstitüsü
Dinler Târihi Öğretim Üyesi)

GİRİŞ :

Din, ilâhî bir disiplindir. İnsanın rûhu ile sezdiği, akl-ı selimi ile kabûl ettiği ilâhî kânunlar manzûmesidir.

Din müessesesinin kökleri insan kadar eskidir. Bâtıl ve-yâ hak olsun, bütün dinlerde Allah, âhiret vb. inançların mevcûdiyeti, dinlere yaşama imkânı veren başlıca âmiller olmuştur.

Nereden geliyoruz, nereye gideceğiz, yaratılışımızın gâyesi nedir? vb. suallerin en güzel cevâbını din vermiştir. Çâresizlikler karşısında, ümit ve imkânların tükendiği yerde bünyemizi ayakta tutan görünmez güç dindir.

Yüzyılımızın târihçi ve sosyologları da dinin insanla birlikte doğduğunu, ilk medeniyet eserlerinin dinden kuv-

* Bu yazı, 18-20 Kasım 1981 târihinde Ankara'da Tübitak'ın düzenlediği "Atatürk İlkeleri Işığında Türk Eğitim Sistemi Bilimsel Toplantısı"na tebliğ olarak sunulmuştur.

vet aldığını, medenî, hukûkî, ahlâkî ve bedîî düşüncelerin dinlerden kaynaklandığını kabûl etmişlerdir. Diller de din sâyesinde zenginleşmiş, insanın düşünce kapasitesinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Dünyâda cemiyet için en asli terbiye dindir. Mâneviyâta dayanmayan, din terbiyesi almayan cemiyetlere sonradan yapılan telkinler kuvvetli da-
hi olsa müessir olamaz¹.

Pozitivistler, cemiyetler için dinî inançlar dışında tutulacak bir hayat tarzını uzun yıllar aramışlar, fakat bulamamışlardır; bulamayacaklardır da. Onlara göre iyilik, sırf iyilik olduğu için sevilcek, kötülük de, sırf kötülük olduğu için kaçınılacaktır.

Bir memlekette mâneviyat bağları çözüldüğü zaman se-fâhat ve her çeşit cinâyet alıp yürür; intiharlar çoğalır ve insanlar birbirini kudurmuş gibi boğazlar. Kimsenin kimse-ye itimâdı kalmaz. Kardeşler birbirine göz koyar, analar oğullarına âşık olur, evlat ana-babalarını, talebe hocalarını vurup öldürür².

Dinin, insan için, toplum için vazgeçilmez bir vâkıa ol-
duğu konusunda sözü daha fazla uzatmadan lâikliğe geçi-yorum.

LÂİKLİK NEDİR?

Lâik sözü, laic, laique, Latince laicus kelimelerinden alınmış Fransızca bir kelimedir. Arapçada aynı mânâ için el-ilmâniye sözü kullanılır. Lügatte, rûhânî olmayan kimse, dinî olmayan şey, fikir, müessese, sistem prensip anlam-larına gelir³.

(1) Kemâlettin Erdil, İmam-Hatip Okulları İstihdam İhtiyaç Sorunu, Ank., 1974, s. 8.

(2) A. Fuad Başgil, Din ve Lâiklik, İst. 1962, s. 102.

(3) A. Fuad Başgil, Din ve Lâiklik, İst. 1962, s. 143.

Katolik dünyasında insanlar ikiye ayrılır :

1. Klerje denilen din adamları, rûhâniler

2. Papaz, piskopos gibi halk içinde ve herkesle birlikte yaşayan kilise hâdimleri ve bilfiil dinî vazife gören âyin sâhipleri. İşte lâik diye rûhâniler sınıfının bu iki zümresinden hiç birine mensup olmayan zâhit ve papaz sıfatı bulunmayan hıristiyanlara denir.

Daha genel bir anlam ile dinin devletten, devletin din-den ayrılmasına özellikle siyâset edebiyâtında lâiklik denir; lâiklik, dinî ve dünyevî otoritelerin birbirinden ayrılması, din işlerinin ferdi, özel sayılarak ferdin vicdânına terkedilmesi ve devletin dinler karşısında tarafsız kalmasıdır.

Lâiklik prensibi, devletin din aleyhine cephe alması demek değildir. Bu, devlet ve idâre teşkilâtının bitaraflığı-nın, vicdan hürriyetinin tabii bir neticesidir. Lâikliğin hukuk bakımından ifade ettiği mânâ, devletin din işlerine, müsbet veya menfi bir şekilde müdâhale etmemesi demektir⁴.

TÜRKİYE'DE LÂİKLİK

Türkiye'de lâikliğin resmen Anayasa'da yer alışından (5 Şubat 1937) bu yana 45 yıl geçmesine rağmen, hâlâ üzerindeki münâkaşalar bitmiş değildir. Atatürk inkılâplarından en çok münâkaşa edilmiş, o nisbette en az anlaşılmış olan lâiklik, zaman zaman en çok istismar edilen bir ilke olmuştur⁵.

Yurdumuzda lâikleşme konusunda fikrî hazırlıkların kökünü Tanzimat'a kadar götürmek mümkündür⁶.

(4) S. Sami Onar, *İdare Hukûkunun Umûmî Esasları*, İst. 1952, s. 563.

(5) Hamza Eroğlu, *Gerçek Yönleriyle Atatürkçülük*, Ank. 1965, s. 141.

(6) *Din ve Lâiklik*, s. 23.

Türkiye'de hukûkun dinden tamâmiyle ayrılması ve lâikleşmesi 1926 da İsviçre Medeni Kanûnu'nun alınmasıyla olmuştur.

Yurdumuzda çoğu zaman lâiklik ve din mefhumları arasında menfî bir ilgi kurulmuştur. Gerçekte lâiklik teriminin kaynağında din düşmanlığı ve dinsizliğin bulunması gerekir. Bu kelime bizde Meşrûtiyet yıllarında kullanılmaya başlanmış ve Türkçemizde "lâdinilik" diye tercüme edilmiştir. Ahmet İzzet Paşa ise lâik karşılığında "lâ-ruhbânî" terimini kullanmıştır.

Atatürk, lâik hükümet tabirinden dinsizlik mânâsı çıkarmaya yeltenen fesatçılara fırsat vermemek lâzımdır, diyerek lâikliğı dinsizliğe köprü yapmak isteyenlere gerekli cevâbı vermiştir.

Atatürk'ün lâiklik anlayışı da, Türkiye'nin kendi şartlarından doğmuştur ve Türkiye'ye özeldir; Batının lâiklik anlayışından biraz farklıdır⁷.

Bizde lâikliğin yanlış anlaşılması ve uygulamada görülen hââların büyük bir kısmı, kasıtlı kalem sâhiplerinden kaynaklanmıştır :

Atatürk'ün komünist düşmanlığına dâir beyanlarına ve Hristiyanlığı kabûlü terviç etmemesine rağmen bugün bazı yazarlar O'nu istismar ederken, bu fikir ve temâyüllerini Atatürk'e isnad eder bir edâ ile O'nu millî efkârda fenâ bir duruma düşürmektedirler. Türkiye'de İslâmiyet aleyhdârı hava ve kültür sükutu öyle bir zihniyet bozukluğu yaratmıştır ki, üniversitelerde bile yalnız din ilimleri değil, İslâm Felsefesi, İslâm Hukûku, İslâm San'atı.. vb. önemli kürsülerin ihdâsı dahi ciddi mukavemetlerle karşılaşmıştır⁸.

(7) Hüseyin Cevizoğlu, Atatürkçülük, Ank. 1973, s. 38.

(8) Osman Turan, Türkiye'de Din ve Lâiklik, Türk Yurdu, Mart, 1960, II, 1 - 2.

LÂİK BATI'DA DİN EĞİTİMİ

Batı eğitim sistemlerine bakıldığında, bu ülkelerde genel eğitim içinde "din eğitimi"nin önemli bir yer işgâl ettiği hemen görülür; lâik Batı ülkelerinde yadırganmayan eğitim din eğitimidir. İngiltere, Federal Almanya, Brezilya, Avusturya, Norveç, İspanya, İsviçre vb. devletlerde din dersleri devlet okullarında resmen okutulmaktadır⁹.

Lâik batı ülkelerinde dinin, genel eğitim ve öğretim içindeki vazgeçilmezliği konusunda üç gâye ileri sürülmektedir :

1. İnsânî gâye
2. Kültürel gâye
3. Sosyal gâye.

Lâik hristiyan devletlerde problem XIX. ve XX. yüzyıllarda okul ile kilisenin ayrılmasından sonra ortaya çıkmış, böylece kilise öğreniminden ayrı bir din dersi, varlığını kabûl ettirmeğe başlamıştır. Kilise dersleri, öğrencileri kiliseye bağlamak üzere eğitirken, okulun din dersleri onları dinden haberdar kılmak gâyesini gütmektedir.

Lâik ülkelerde dinin durumu, Türkiye'deki durum ile kıyaslanamaz. Batıda kilise devletten bağımsız olarak varlığını sürdürebilmekte, kendi adına her dereceden okullar açıp dine ağırlık veren eğitimde bulunabilmektedir¹⁰.

FRANSA'DA

Fransa'da 1951 Brangé Kânûnu, özel din okullarına devletin yardım etmesini emretmektedir.

Fransa'da başlıca üç safhada yürütülen din eğitiminin I. bölümünü 4-7 yaşları arasındaki ilk çocukluk dönemi teşkil eder. Burada özel pedagoji öğrenimi görmüş olan râ-

(9) Gerçek Yönleriyle Atatürkçülük, s. 151.

(10) Beyza Düşüngen, Türkiye'de Din Eğitimi, Ank., 1980, s. 55.

hibeler görevlendirilir. Dini espri içinde eğitim yapılan ilk gençlik dönemi ise II. bölümü oluşturur. Papaz ve râhibeler tarafından yönetilen bu okullarda dini formasyon yeterli bir şekilde verilir. Enstitü Katolik adı altında ve Fransa'nın hemen bütün büyük yerleşim merkezlerine dağılmış bulunan yüksek seviyedeki dini eğitim ise III. bölümü meydana getirir. Ayrıca Sorbonne'de yüksek seviyede teoloji ve din felsefesi kürsüleri bulunmaktadır¹¹.

ALMANYA'DA

Federal Almanya Anayasası'nın 7. maddesi, eğitimin bütününü devlet kontrolü altında bulunduğunu belirterek, din eğitiminin dini okullarda mecbûri olduğunu açıklar.

Federal Almanya'da ilkokullarda din dersi öğretmenliği yapacaklar, din eğitim ve öğretiminden ayrı olarak bu konuda iki yıl daha ihtisas gördükten sonra öğretmen olarak tâyin edilmektedirler. Batı Almanya'da hâlen ilkokulların her sınıfında haftada 4 saat din eğitim ve öğretimi yapılır¹². Her dereceli okulda Religionsraum, Din Dersi Odası vardır. Bu özel odalarda her sıranın üstünde ikişer tâne İncil bulunmakta ve çocukların kutsal kitaba âşinalığı sağlanmaktadır. Ayrıca râhibeler, her gün çocuklara dini ve ahlâki hikâyeler anlatmakta, ilâhi ve duâ öğretmektedirler.

Federal Almanya'da, ortaokul ve liselerin her sınıfı ile, eski dil okunan liseler, kız enstitüleri, sosyal bilgiler ve meslek liselerinin her sınıfında haftada ikişer saat din dersi ile birer saat de dini âyin dersi verilmektedir. Bu ülkede din eğitimine verilen önemi belirtmesi bakımından, İlahiyat Fakülteleri ile Öğretmen Okulları'nda mevcut olan Din Pe-

(11) Zâhit Aksu, Lâik Fransa'da Din Eğitimi, İslâmî İlimler Fak. Der. 1976, I. 220.

(12) H. Tanyu, Yabancı Memleketlerde Din Eğitimi, Tercüman Gazetesi, 6 Şubat 1967.

dagojisi dersini de hatırlatmalıyız; bir ara Yüksek İslâm Enstitüleri'nde okutulan bu disiplin, şimdi ülkemizin hiç bir eğitim kurumunda okutulmamaktadır.

Yine Almanya'daki din eğitimine ışık tutması bakımından, Atatürk döneminde Türkiye'de bulunmuş olan Prof. H. Melzig'in gazeteci-yazar Nazlı Ilıcak'a gönderdiği mektuptan bazı satırları birlikte okuyalım :

Almanya'da ahâli iki mezhebe ayrılır : Protestan ve Katolik. Baba ve anneleri Katolik olan çocuklar 10'uncu sınıfa kadar mecbûri din dersine girerler. Protestanlarda da durum aynıdır. Baba ve anneleri kiliseden ayrıldığı takdirde, çocuk din dersine girmek zorunda değildir. Bir Türk yazarının kaleminden çıkan, "Din dersi küçük yaşta velinin iznine bağlıdır" cümlesi gerçeklere aykırıdır. Veli, ancak bir mâzeret ileri sürdüğü takdirde, çocuk din dersine devâm etmek zorunda değildir¹³.

Federal Almanya'daki din eğitimine verilen önemi daha açık belirtmesi bakımından orada orta dereceli okullarda okutulan din dersi saati ile, Türkiye'de din eğitimi veren İmam-Hatip Liselerinde okutulan din dersi saatinin aynı miktarda olduğunu söylemeliyiz.

Almanya, Avusturya ve Türkiye'deki okullarda din eğitimi saat açısından bir değerlendirmeye tâbi tutulursa, sekiz yıllık temel eğitim veren Almanya'da her sınıfta haftada 5 saat, Avusturya'da her sınıfta 2 saat, Türkiye'de beş yıllık temel eğitimin yalnız son iki yılında haftada birer saat din dersinin okutulduğu görülür¹⁴.

AVUSTURYA'DA

Avusturya'da din eğitimi, daha Kinderheim'lerde başlar. Buralarda 0 - 4 yaşlarındaki çocuklar himâye edilir, her

(13) Tercüman Gazetesi, 1 Ekim 1981.

(14) Hakkı Maviş, Almanya Avusturya ve Türkiye'de Din Eğitimi, İst. 1970, s. 60-65.

LÂİK BATI ÜLKELERİNDE VE TÜRKİYE'DE

15 çocuğa bir râhibe ile yardımcı bir kız verilir. Bizde, devlet kontrolünde olan çocuk yuvalarının hiç birinde bu şekilde bir din görevlisinin mevcûd olduğu söylenemez.

Yine Avusturya'da çocuklar için yapılmış olan Kindergartenlerde din eğitiminin yanında, sınıflara yerleştirilmiş olan Hz. Meryem, Hz. İsa, havârilere ve azizlerin tasvirleriyle kilise havasının buralarda da devâmı sağlanmaktadır.

Hollanda'da ilkokuldan lise öğreniminin sonuna kadar her sınıfta haftada 5 saat din dersi okutulmaktadır.

Anglikan Kilisesi'ne bağlı olan İngiltere'de (1975), 22882 ilkokuldan 7100'ü bu kilise tarafından idâre edilmektedir.

Katolik câmiasının beyni sayılan Vatikan, din eğitiminde en önde yer almaktadır. Vatikan İlahiyat Fakültesi'nden mezun olan öğrenciler, kendi ülkelerinde tercihan görev tayin edilmektedirler.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİNDE

A. B. Devletlerinde de din eğitimi, diğer lâik ülkelerde olduğu gibi çok küçük yaşlarda başlamakta, 3-4 yaşları arasındaki çocuklar her semt ve mahallede bulunan pazar okullarına götürülmektedir. Buralarda ilk din terbiyesi alan çocuklara önce müzik yolu ile duâ ve ilâhiler öğretilmektedir.

A. B. Devletlerinde ayrıca kilise, okul dışında ve okulun kâfi gelmediği hâllerde din eğitimine yardımcı olmakta, her yaş ve seviyeden insana özel kurslar açmak sûretiyle din bilgisini takviye etmektedir.

Din, Amerikan halkının günlük hayatına o kadar girmiştir ki, üniversitelerin diploma merâsimleri ile doktora vb. ünvanların tevcihinin bile kilisede yapılması âdeti gelenek hâlinde sürüp gitmektedir.

Prensip olarak lâik ülkelerde tesbit ettiğimiz din eğitiminin bu statüsü, diğer demokratik Avrupa ülkelerinde de az çok farklılıklarla birlikte vardır. Genel bir değerlendirme yapılırsa Fransa, Almanya, Avusturya vb. ülkelerde en zor, en pahalı ve en uzun öğretimin ilâhiyat öğrenimi olduğu görülür. Buralarda yüksek ilâhiyat tahsili 5 ilâ 6,5 yıl devâm etmektedir.

TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ

Türkiye'deki din eğitimi mevzûunu incelemeğe geçmeden önce genel olarak bütün dünyâda mevcûd olan eğitim sistemlerini tesbit etmek yararlı olacaktır; bu sistemler şunlardır :

1. Milli eğitim
2. Mânevi, dinî, ahlâkî eğitim
3. Demokratik öğretim ve eğitim
4. Türkiye'de ve birçok ülkelerde beliren hem milli, hem mânevi, hem demokratik eğitim
5. Materyalist, yalnız tabiatçılığı benimseten öğretim ve eğitim
6. Komünist, sosyalist öğretim ve eğitim
7. Kozmopolit, enternasyonalist (hümanist, çağdaş, ilimci ve ilerici iddiasında bulunan) öğretim ve eğitim.

Türkiye her ne kadar dördüncü grupta görünüyorsa da, 5. ve 7. maddelerde gösterilen materyalist, tabiatçılığı ilâhlaştıran kozmopolit, enternasyonalist, sözde hümanist ve kezâ 6. maddede saydığımız sinsi yöntemlerle yürütülen sınıfçı ve sınıf çatışması akımı içindeki zihniyetle olayları çözümlemek isteyen Marksist görüşün tesirleri altında bulunmaktadır¹⁵.

(15) Hikmet Tanyu, Milli Eğitim ve Din Eğitimi İlmî Semineri, İst. 1981, s. 200.

Ülkemizde en fazla münâkaşa edilen mes'elelerin başında lâiklik geldiği gibi, onun hemen ardından ve çoğu zaman onunla berâber din eğitimi gelmektedir. Hele lâiklikle birlikte din eğitiminin gündeme getirilmesi, mevzûun ciddiyetine inanmayanlar tarafından çoğu zaman hedefinden saptırılmakta ve yanlış anlamalara yol açmaktadır.

Türkiye'de ne zaman din eğitimi mevzûu gündeme gelse, olumsuz düşünenler hemen lâiklikle ilgi kurarak okullarda okutulacak din derslerine cephe almışlardır :

"Lâik bir devlette din derslerini mecbûri yapmak vicdan hürriyetini çiğnemek olur. Bu derslere ancak isteyenler devâm edebilir¹⁶."

Ne garip bir tesâdüftür ki, yukarıda okuduğumuz satırların yazılışından 33 yıl sonra Devlet Başkanımız sayın Orgeneral Kenan Evren, Erzurum'daki hitâbesinde (23 Temmuz 1981) "İlkokul, ortaokul ve liselere mecbûri din dersleri konulduğunu, çocuklarımızın dinî bilgileri devlet elinden almaları gerektiğini, onları maksatlı bâzı dinî öğretim faâliyetlerine teslim etmemek icâbettğini" söylediği ve bunun lâikliğe aykırı olmadığını da ısrarla belirttiği halde¹⁷, yine zihinleri bulandıranlar çıkmıştır.

Din eğitim ve öğretiminin felsefi ve pedagojik temellere oturtulmayışı, isteğe bağlılık şartının amaçlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda yorumlanmamış olması, mevzûa bâzan çekingen, bâzan cüretkâr adımlarla hep siyâset adamlarının el atmış olması bir iktidarca getirilenin, bir başka iktidarca sürdürüleceğinden emin olunmaması, kısaca problemin partiler üzerinde düşünülememesi, çoğu zaman dersin ciddiye alınmasını engellemiştir¹⁸.

(16) Vehbi Eralp, Yenısabah Gazetesi, 28 Ocak 1948.

(17) Mukbil Özyörük, Din Dersleri ve Lâiklik, Tercüman Gazetesi, 27 Temmuz, 1981.

(18) Türkiye'de Din Eğitimi, s. 131.

Yurdumuzda takriben 1946 dan itibaren :

1. Ana-babaya saygının azalması
2. Ahlâkî değerlere karşı ilgisizliğin uyanması
3. Komünizm tehlikesinin giderek yaygınlaşması
4. Anarşinin, devlet hayatını ciddi şekilde tehlikeye sokması vb. sebepler, din eğitimi zaman zaman tekrar gündeme getirmiştir. Atatürk, "Dinsiz milletlerin devâmına imkân yoktur"¹⁹ sözleriyle dinin, millet hayatındaki önemini veciz bir şekilde belirtmiştir.

Din eğitimi yurdumuzda 1949 yılına kadar Türk eğitim sisteminin dışında bırakılmıştır. Dini hayatı ve tefekkürü bir yana iten ve önem vermeyen bir davranışa karşılık toplum kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için gayr-ı kânûnî ve gayr-i nizâmî bir yola itilmiş, bunun sonunda gittikçe yozlaşan gayr-i mes'ul bir eğitim, gizli ve kaçak olarak yayılmıştır. Kötü şartlar ve ilkel metodlarla yürütülen bu eğitimin yetiştirdiği elemanlar, toplumumuza müsbet yönden hizmet verememişlerdir²⁰.

Bizde ötedenberi din eğitimi genellikle,

1. Modernleşmeyi ve çağdaşlaşmayı önleyici,
2. Atatürk ilkelerini zedeleyici,
3. Laiklik ilkesini yıpratıcı, olarak değerlendirilmiş ve bu yüzden de probleme müsbet bir açıdan yaklaşılmamıştır.

Dini, dünyâ işlerinin dışında tutma prensibi, din eğitimi de okullardan ayrı tutma olarak anlaşılmış, böylece devletin din eğitimi görevi noksan bırakılmıştır. Hâlbuki 3 Mart 1924 târih ve 430 sayılı Tevhid-i tedrisat Kânûnu, din eğitim ve öğretimini resmen devlete yüklemiş bulunmaktadır :

Maârif Vekâleti, yüksek diniyyat mütehassısları yetiştirmek üzere Dârü'l-fünun'da bir İlâhiyat Fakültesi tesis ve

(19) Kılıç Ali, Atatürk'ün Husûsiyetleri, Ank. 1930, s. 116.

(20) İsmet Parmaksızoğlu, Türkiye'de Din Eğitimi, Ank. 1966, s. 4.

imâmet, hitâbet gibi hidemât-ı diniyyenin ifâsı vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşad edecektir (mad. 4). Nitekim Atatürk de :

Fakat nasıl ki her hususta âli meslek ve ihtisas sâhipleri yetiştirmek lâzım ise, dinimizin hakikât-ı felsefiyesini tetkik, tettebbu ve telkin, kudret-i ilmiye ve fenniyesine teşâhüp edecek güzide ve hakikî ulemâ-i kiram dahi yetiştirecek müessesesât-ı âliye mâlîk olmalıyız²¹ sözleriyle din bilgini yetiştirmenin önemini belirtmiştir.

Türkiye'de Anayasa teminâtı altında bulunan Tevhid-i Tedrisat Kânûnu'na rağmen 1933 ten 1949 a kadar din eğitimi ve öğretiminin yapılamayışı nasıl izâh edilecektir? Halbuki Tevhid-i Tedrisat Kânûnu'na göre İmam-Hatip Okulları ve İlahiyat Fakültesi, Türkiye Cumhûriyeti'nin din ihtiyaçlarına cevap verecek öğretim kurumları olacaktı.

Lâik ülkelerden bir çoğu, bizden çok önce üniversitelelerinde İlahiyat Fakültelerine yer vermelerine rağmen, bizde ancak 1949 yılında Ank. Üniversitesi'ne bağlı bir İlahiyat Fakültesi açılabilmiştir. Yine Tevhid-i Tedrisat Kânûnu'nun âmir hükmüne rağmen 1930 dan 1951 e kadar yurdumuzda tek bir İmam-Hatip Okulu açılmamıştır.

Millî güvenlik açısından da din eğitime karşı çıkanlar olmuştur. Türkiye'de din eğitiminin yapılmadığı dönemlerde de dinin tehlike yaratacak biçimde kullanıldığı Türkiye'nin tecrübesi dışında değildir²².

Devlet kontrolünde ciddi din eğitimi veren müesseselerin olmayışı, mes'ûliyetsiz, nizamsız ve kânunsuz bir dinî öğretim furyası başlatmıştır. Bir şeyin hâkikisinin olmadığı yerde, sahtesinin hükümferma olacağı âşikârdır²³. Devlet eliyle kültürlü din adamı yetiştirilememiş olması (1933-

(21) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Ank. 1959, II. 90.

(22) Türkiye'de Din Eğitimi, s. 72.

(23) İ. Parmaksızoğlu, Türkiye'de Din Eğitimi, s. 4.

1949), cemiyette inkılaplara inanmış dindar vatandaşlar tarafından da yadırganmıştır²⁴.

Hadd-i zâtında din eğitimi konusunda 1961 Anayasası da devleti mes'ul tutmuş (mad. 19/4), eğitim ve öğretimin devletin gözetim ve denetimi altında serbest olduğunu açıklamış (mad. 21/2), çağdaş bilim ve eğitim prensiplerine aykırı eğitim ve öğretim yerlerinin açılmayacağını (mad. 4) hükme bağlamıştır²⁵.

Gerçekte din dersleri ciddiyetle ele alınsaydı pek açık ideolojik bölünmeler önlenebilir, sâde bir din anlayışına vâsita olabilecek bu ders, yıpranmış modern insanın yenisinden hayâta kazandırılmasında tedâvî edici bir rol oynayabilirdi²⁶.

İşte birtakım gereksiz ve dayanıksız tereddütler sebebiyledir ki, orta öğretimde din dersleri hâlâ rayına oturmamış, bu derslerin 1981-1982 öğretim yılından itibaren ilk, orta ve liselerde mecbûrî olacağı yolundaki müjdeli haberin uygulaması, 1982-1983 öğretim yılına bırakılmıştır.

Orta öğretimde, din dersleriyle ilgili olarak öğrenciler arasında yapılan bir ankette şu sonuçlar ortaya çıkmıştır:

1. Mademki müslümanız, müslümanlığı öğrenmeliyiz,
2. Bilgisizlikten dolayı dinimiz zayıflıyor,
3. Hristiyanlar dinlerini öğreniyorlar, biz niçin öğrenmeyelim²⁷.

SONUÇ

Buraya kadarki tesbitlerimizden de anlaşılmıştır ki din nasıl gerekli ise, din bilgisi dersi de her insan için o nisbette gereklidir.

(24) Fehmi Yavuz, *Din Eğitimi ve Toplumumuz*, Ank. 1969, s. 46.

(25) 1973 yılında çıkarılan 1739 sayılı Türk Millî Eğitimi Temel Kânûnu da, din eğitimini devlet eli ve kontrolünde teminat altına almıştır.

(26) B. Düşüngen, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 52.

(27) Bu anket hakkında geniş bilgi için bk. B. Düşüngen'in a.g.e.

Yurdumuzdaki okullarda mecbûrî din dersi verilmesine karşı çıkanlar, çoğu kere ilim ile imânı birbirine karıştır-maktadırlar; hâlbuki ilim başka, imân başkadır, İslâm Di-ni'ni, bir müslümandan çok daha iyi incelemiş âlim bir müsteşrikin müslüman sayılması mümkün olamayacağı gi-bi, Hristiyanlığı, bir hristiyanın çok daha iyi bilen bir müslümanın, bu bilgilerden dolayı hristiyan sayılması mümkün değildir.

Lâik batı ülkelerinde olduğu gibi, okullarımızda mec-bûrî din dersinin verilmesini istemekle, bu bilgilerin uygu-lanmasını istemek birbirinden çok farklıdır; kaldı ki orta-öğretimde mecbûrî din dersi okuyan bir öğrenci, yalnız İslâm Dini hakkında bilgi sâhibi olmakla kalmayacak, diğer din ve inançlar üzerinde de genel bir kültür edinmiş ola-caktır.

Batı ülkelerinde olduğu gibi din derslerinin mecbûrî olarak uygulanışı, öğrenciler arasındaki farklı düşünce ve bilgi seviyesizliğini de önleyecek, Tevhid-i Tedrisat Kānu-nu'nun rûhuna uygun olarak ancak o zaman eğitim ve öğ-retim birliği sağlanabilecektir.

Okullarımızda devlet eliyle verilecek ciddi bir din eği-timi çocuklarımızın ana baba ve büyüklerine saygısını art-tıracak, vatan, millet, bayrak sevgisini pekiştirecek, ecdad ve târihine bağlılığını kuvvetlendirecektir.

Din derslerinin devlet okullarında mecbûrî eğitim- öğ-retimini sağlamak, Tevhid-i Tedrisat Kānunu ile, 1949, 1956, 1967 ve 1974 denberi ilkokuldan itibaren lise son sınıfa ka-dar kademe kademe yapılan uygulamaları vb. spekülasyon-larını önleyecek, lâik ülkelerin yıllar öncesi hallettikleri **problem** nihâyet bizde de çözümlenmiş olacaktır: Böylece Atatürk'ün, milletimize has bir tatbikat isteği ile ülkemize getirdiği lâiklik üzerindeki yanlış yorumlama ve uygulama-lar sona erecektir.

OSMANLI DEVLETİ'NDE HEKİMBAŞILIK KURUMU VE HEKİMBAŞILAR

Doç. Dr. Ali Haydar BAYAT

Târihin en büyük ve uzun süren imparatorluklarından biri olan Osmanlı devleti, bu büyüklük ve devâmını askeri alandaki üstünlüğü yanında idâresi için gerekli kurumları çok iyi organize etmesi ve bunları kontrolü altında tutması sâyesinde temin etmiştir. Devletin hukuk, imar, din işlerini organize eden ve yürüten kurumları yanında sağlık işlerini de idâre eden bir müessese vardır. Resmi kayıtlarda bu kurumun başında bulunan kimseye "Hekimbaşı", "reisü'l-etibba", "ser etibba-i hassa" denirdi (15). Hekimbaşılar pâdişah ile âilesinin tedâvilerini üstlendiği gibi, devletin bakanlar kuruluna dâhil olmayan bir çeşit sağlık bakanı durumunda idi (14/a).

II. Mehmed (1451-1481) zamânında kurulan hekimbaşılık, başlangıçta yalnız hükümdar ve âilesinin tedâvilerini üstlenmişken daha sonra memleketin sağlık hizmetlerinin idâresini de yüklenmişti. XIX. yüzyılın ortasına kadar görevini tam yetki ile yürütmüş; 1844 de "ser etibba-i şehriyârî" adını almış, 1850 de "Mekteb-i Tıbbiye Nezâreti"nin kurulmasından sonra vazifesi kuruluş yıllarında olduğu gibi yalnız saray hekimliğine inhisar etmiştir (7, 15).

Hekimbaşılar, sarayın mektebi olan "Enderun"dan yetişmeyip ihtisas ve şöretleri dolayısıyla ilmiye sınıfından,

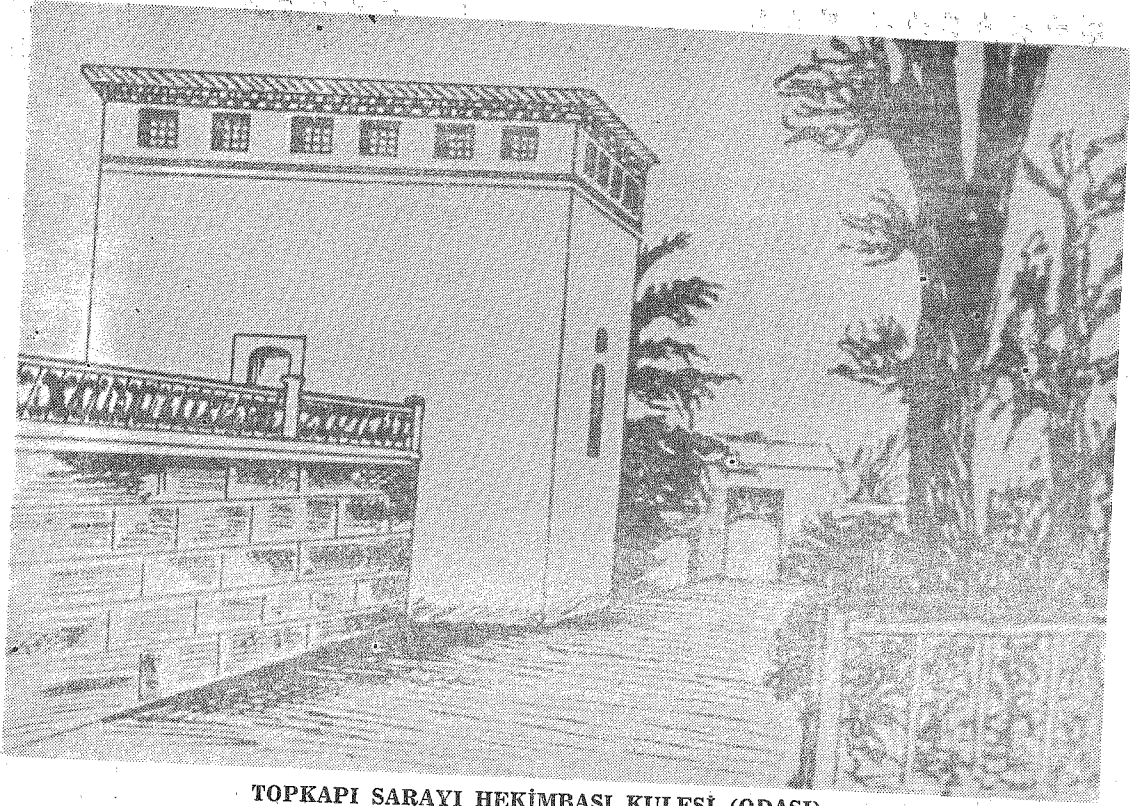
tıp ilmine vâkıf zevattan tâyin edilirdi. Ancak 1252 H/1836 dan sonra, ilmiye sınıfından olan Abdülhak Molla'nın yerine mülkiye sınıfından Cerrahhâne müdürü Ahmed Efendi, daha sonra 1255/1839 da, 1264 H/1848 de Abdülhak Molla tekrar hekimbaşı olmuş, fakat bu arada İzmir'li dönme İsmâil Paşa ilmiye sınıfı dışından 1261 H/1845 den itibaren üç sene hekimbaşılık yapmıştır (23).

Hekimbaşılar Topkapı Sarayı'nda Birûn'da bulunurlardı. Bilindiği gibi Birûn'da statüleri sebebiyle ulemâdan meydana gelen sultanın hocası, öğretmeni, cerrahbaşı, hekimbaşı gibiler bulunurdu (9/b, 12). Önceleri "Beylerbeyi" pâyesine tekabül eden ilmi rütbeleri olan hekimbaşılara, son zamanlarda "Kazasker" rütbesi verilmiştir. Hekimbaşılık görevinden ayrılıp dış göreve çıktıkları takdirde "Kazasker" (vezîre eşit en yüksek rütbe) (14/b), veyâ İstanbul'da Molla olmaları (9/b) gerekirdi.

Hekimbaşılık sarayda baş lalalığa bağlı idi. Hekimbaşılar Enderun'a gittikleri zaman «Baş Lala Kulesi» denen dâirede otururlardı (19/a). Ayrıca saray içinde şimdiki Arkeoloji müzesi civârında özel dâireleri vardı (19/a). Evliya Çelebi, hekimbaşılardan baltacıları, hünkâr kapıcısı, yeniçeri çuhadarı ile yüz kadar iç hademesi olduğunu yazmaktadır (3).

Bir pâdişâhın ölümünü müteâkip yeni pâdişâh tahta çıkarken, pâdişâhın tedâvisinde bir isabetsizlik ettiği düşüncesiyle hekimbaşı hemen değiştirilirdi. Pâdişâhın ölmeyip tahtan indirilmesi hâlinde genellikle hekimbaşılar değiştirilmezdi. Çünkü bu durumda hekimbaşının bir kusuru bahis konusu değildi (14/b, 21, 23).

Hekimbaşılığa tâyin edilen tabibe önce sadrazam, daha sonra da darü's-sadde ağası ve XVIII. yüzyıl sonlarında da pâdişâh huzurunda hil'at giydirilip vazifesinin ilân olunması kânundu. Sadrazam tarafından hil'at giydirilmesi hekimbaşının Birûn ricâlinden olmasındandı (23). Bu merâsim sırasında giydirilen hil'at bol yenli çuha kaplı bir sa-

TOPKAPI SARAYI HEKİMBASI KULESİ (ODASI)

mur kürk idi (21). Normal zamanlarda hekimbaşılar başlarına örfi destar sararlar, sancaklı aba giyerlerdi (15).

Hekimbaşıl原因ın saray protokolünde yeri önemli idi. Bayramlarda Revan Köşkü'nde resmi elbiselerini giyen sultanı ilk tebrik edenler arasında hekimbaşı bulunurdu (4/a). XVIII. yüzyılda şeyhülislâm tâyinleri ile şehzâde doğumlarında hekimbaşılara 4 mülâzemet verilirdi (şeyhülislama 16, Rumeli kazaskerine 8, Anadolu kazaskeri ile nakibü'l-eşrâfa 6 şar, pâdişah imamına 4 mülâzemet verilirdi) (24/a).

Hekimbaşılar resmi yazışmalarını doğrudan doğruya sadrâzamla yaparlardı. Pâdişahların hekimbaşılara gönderdikleri ferman ve mektuplarda, yazışma usûlü gereğince şöyle hitap ediliyordu (15, 19/a) :

Alemü'l-hükema-il hâzikin, ahzakü'l-etibba-ir-rasihin,
Calinus-i zaman, Bukradü'l a'van, müverrihü'l-ervah vel-eskam,
müzillü'l-emraz vel-eskam, el-mühtassı bi inayeti'l-melik-ül âlâ,
südde-i seniyyemizde reisü'l-etibba olan dame hazakatüh.....

Hekimbaşılara, pâdişahlara varıncaya kadar bütün devlet adamları saygı gösterirlerdi. Meselâ yirmi yıl Kânûni'ye hizmet eden hekimbaşı Kaysuni-zâde Bedreddin (ölm. 1568) son zamanlarında çok ihtiyarlamıştı. Pâdişah ona hürmeten, kendisinin atına arabasına inip bindiği yerde onun da inip binmesine izin vermişti. Hâlbuki pâdişâhın atından inecekleri yere varmadan vezirlerin bir müddet yaya yürümeleri âdetti (11/b).

Hekimbaşılık 500 akçelik bir memuriyetti. Geçimlerini daha rahat temin için Tekirdağ ve Serfice'de dirlikleri vardı. Kim hekimbaşı olursa buralarının geliri ona tahsis edilirdi (23). Bu gelirlerin dışında hekimbaşılara yazlık elbise için 1 top mor çuha, 1 top sof, 6 kıta hat'a; kışlık için de 1 top mor çuha, 1 top ufi samur, 6 kıta hat'a ve bir top sof verilirdi (15). Ayrıca Nevruz'da (22 mart) hekimbaşı, hazırladığı nevrüziyeleri pâdişah ile saray ve devlet ileri gelen-

XVIII. YÜZYIL HEKİMBAŞI KİYÂFETİ

lerine takdim eder, buna mukâbil de çeşitli hediyelerle taltif edilirdi. Nevruzîyenin pâdişâha takdimi sırasında hekimbaşıya kürk giydirilmesi âdetti.

Harplerde sefere çıkan pâdişâhın yanında bulunmak mecbûriyetinde olan hekimbaşıya, sefer süresince yüksek derecede menzil tâyinâtı verilirdi (15).

Hekimbaşılar pâdişâhın özel doktorluğu yanında, pâdişahlar tarafından devlet erkânına da gönderilir, onların da tedâvilerini yapardı. Buna mukâbil onlardan da çeşitli hediyeler alırdı (23). Bütün bu gelir ve hediyelerle hekimbaşılar maddi bir problemleri olmadan gayet rahat bir hayat yaşarlardı.

Hekimbaşıların vazifeleri :

Hekimbaşıların birinci vazifesi pâdişah ve âilesinin sağlığını korumaktı. İcâb ettiği zaman konsültasyon ve tedâviye yardımcı olmaları için İstanbul'un meşhur Türk ve yabancı hekimlerini çağırırlardı (23). Meselâ III. Sultan Ahmed'in tutulduğu çiçek hastalığı sırasında, eski hekimbaşı Mehmet Efendi ile berâber Ömer ve Süleyman Efendiler de çağırılmışlardı (19/b).

Hekimbaşılar pâdişâhın tedâvileri yanında, onlara iştah ve kuvvet arttırıcı çeşitli terkipler hazırlardı. Pâdişâhın cinsi gücünü de korumak, icâbında arttırmak onun resmi görevlerindendi. Bütün bu ilâç ve mâcunlar Baş Lala Kulesi'ndeki Hekimbaşı odasında Başlala ile Hekimbaşının gözetimi altında hazırlanır, özel yapılmış şişe veya kaplara konup ağızları kapatılır ve bezlere sarılarak başlala ve hekimbaşı tarafından aynı anda mühürlenir, üzerine de kullanma târifesini gösteren "Kulak" denilen etiketler bağlanarak pâdişâha takdim edilirdi (4/b, 15, 18/a, 23).

Hanım sultanların hastalanması hâlinde, hekimbaşı gelmeden hastanın başından ayağına kadar kıymetli ince bir top şal örtülür. Odada sultanın câriyelerinden biri olduğu

hâlde, harem ağası tarafından odaya alınan hekimbaşı hastayı tüller üstünden muâyene ederek gerekli reçeteyi tanzim eder, geldiği yoldan geri dönerdi (9/a, 18).

Hekimbaşının saray görevlerinden biri de etibba-i hasa denilen sayıları genellikle 14-21 arasında bulunan çeşitli ihtisas dallarına mensup saray hekimlerinin seçimini yapmaları ve onların idâresini yüklenmektir (23). Bilindiği gibi Saray hekimlerini hekimbaşılar tâyin ediyor ve bir üst makâm da bunu tasdik ediyordu (31).

İstanbul'da rastgele her hekim muâyenehâne açamazdı. Muâyenehâne sayısı tahdîd edilmişti. Bir muâyenehâne açmak hekimbaşının izniyle olurdu (31). Bundan başka İstanbul'un idâresinden sorumlu olan İstanbul kadısının görevlerinden olan şehrin sıhhat işleri ile hekim kontrolleri bulunmaktaydı (24/b). Şehirdeki Türk ve yabancı hekim, cerrah ve eczacıları tefiş ve imtihan ederdi. Bu imtihanlarda başarılı olanlara icâzetnâme (diploma) verir ve ellerinde vesikaları olmayanların dükkânları kapatılır ve meslekten men edilirdi (2, 25). Meselâ kâtipzade Mehmed Ref'i Efendi'nin hekimbaşılığı sırasında (1758-1768), pâdişahın fermanı ile içlerinde İbni Sina'nın Kânun'unun mütercimi Tokatlı Mustafa Efendi ile İstanbul'un meşhur hekimlerinden ve yabancılar için de, tercümanlar bulunan bir komisyon karşısında İstanbul hekimleri imtihana çekilmişler. Başarılı olamayanların muâyenehâneleri mühürlenmiş, hekimlik yapmaları yasaklanmıştı. Başarılı olanlara da pâdişahın iznini ihtivâ eden vesika verilmişti (Çeşmizâde Târihi'nden) (3).

Bilindiği gibi Osmanlı toprakları üzerinde Selçuklulardan kalma ve Osmanlı pâdişahlarının yaptıkları birçok hastahâne bulunmaktaydı. İşte bu hastahânelerde çalışan hekim, cerrah ve kehhallerin tâyinleri, azilleri hekimbaşılar tarafından yapılmaktaydı (5, 23).

Osmanlı Devri Hekimbaşıları :

Osmanlı Devletinde hekimbaşılığın Fâtih Sultan Mehmed'le başladığını söylemiştik. Aslında Fâtih'in hekimbaşından ziyâde dördü İran'lı (Ahmed Kutbeddin, Şirvanlı Şükrullah, Hoca Ataullah, Lâri), üçü Türk (Altunizâde, Ahi Çelebi, Beşir Çelebi), ile bir İtalyan Yahudi dönmesi olan Yakup Paşa'dan müteşekkil özel hekim kadrosu vardı. Gerçek hekimbaşılık kurumunun II. Bayezid ile başladığını söyleyebiliriz. II. Bayezid ile II. Mahmud dönemleri arasında Osmanlı Devletinde 43 hekim bu görevi ifâ etmiştir. Bunlar arasında Ahi Çelebi, Hayatizâde Kethudası Mehmed Said ikişer, Mehmed Arif, Mustafa Behçet, Abdülhak Molla üçer, Sakızlı İsa dört, Hamalzade Mehmed beşer defâ hekimbaşılık görevine getirilmişlerdir.

Osmanlı dönemi hekimbaşlarına âit elimizde çeşitli listeler vardır. Bunlar arasında Osman Şevki Uludağ'ın 5,5 asırlık Türk Tabâbeti Târihi'ne Abdüllatif Bey'in Târihi-i Enderun'undan aktardığı (19c) Mehmed Süreyya'nın Sicill-i Osmani'sinin 4. cildinde, Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in Osmanlı Müellifleri'nin 3. cildindeki (6/m) listeler ile İsmail Saib Efendi'nin evrakı arasında çıkan ve Süheyl Ünver hocamız tarafından neşrolunan (29) Hayrullah Efendi'ye âit liste vardır.

Bu listeleri incelediğimiz zaman, hekimbaşı Musa Efendi (1611-1622) den sonraki hekimbaşılarının tâyin ve ayrılışları küçük farklar dışında hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Musa Efendi'den geriye doğru gidildikçe bazı farklar ortaya çıkmakta, bir listedeki bir şahıs diğer listelerde bulunmayabilmektedir. Biz Hayrullah Bey'in tâyin, hekimbaşılık sürelerini, bâzılarının ölüm târihleri ihtivâ eden listesini esas alarak bâzı düzeltmelerle ve hicri târihleri milâdi târihe çevirerek ayrılış târihlerini de tesbit ederek bir liste hazırlamış bulunmaktayız :

Padişah	Sıra	Hekimbâşı	Tayin	Ayrılışı	Süresi			Vefatı
					Yıl	Ay	Gün	
II. Bayezid 3.V.1481-24.IV.1512	1	Muhiddin	25 R.evvel 886					24 R.ahır 901
			24 Mayıs 1481		15	—	—	11 Ocak 1496
	2	Hekim Hacı	25 R.evvel 901					25 C.ahır 913
			12 Ocak 1496		12	3	—	1 Kasım 1507
I. Selim (Yavuz) 24.IV.1512-22.IX.1520	3	Ahi Çelebi (1. Defa)	25 C.ahır 913	8 Muharrem 918				
			1 Kasım 1507	26 Mart 1512	4	3	13	
	4	Mustafa Çelebi	18 Safer 918	2. R.evvel 921				
			5 Mayıs 1512	16 Nisan 1515	3	—	15	
II. Süleyman (Kânûnî) 22.IX.1520-7.IX.1566	5	Ahi Çelebi (2. Defa)	28 Safer 921	26 Zilkade 926				930
			16 Nisan 1515	7 Kasım 1520	5	8	27	1523
	6	Sinaneddin Yusuf	25 Şevval 926	16 Ocak 1545	25	—	7	2 Zilkade 951
			8 Aralık 1520	2 Zilkade 951				16 Ocak 1545
II. Selim 7.IX.1566-15.XII.1574	7	Mehmed Çelebi	3 Zilkade 951	15 Muharrem 970	19	2	12	970
			16 Ocak 1545	14 Eylül 1562				1562
	8	Kaysunîzade Bedreddin	15 Muharrem 970	15 Safer 976				15 Safer 976
			14 Eylül 1562	9 Ağustos 1568	6	1	—	9 Ağustos 1568
III. Murad 15.XII.1574-16.I.1595	9	Garseddinzade Şamseddin	15 Safer 976	6 Zilhicce 982				6 Zilhicce 982
			9 Ağustos 1568	19 Mart 1575	6	10	—	19 Mart 1575
	10	Sinan Çelebi	12 Zilhicce 982	17 Zilhicce 1005				17 Zilhic. 1005
			25 Mart 1575	1 Ağustos 1597	23	—	17	1 Ağustos 1597

Padıŝah	Sıra	Hekimbaşı	Tayin	Ayrılış	Yıl	Süresi Ay	Gün	Vefatı
III. Mehmed I. Ahmed I. Mustafa 16.I.1595-26.XI.1618	11	Muhiddin	18 Zilhic. 8 Ağustos 1005 1597	18 Zilhic. 3 Mart 1019 1611	14	—	—	
II. Osman 26.XI.1618-19.V.1622	12	Musa	18 Zilhic. 3 Mart 1019 1611	16 Recep 27 Mayıs 1031 1622	11	6	28	
IV. Murad 10.IX.1623-8.XI.1640	13	Esseyid Mehmed (Emir Çelebi)	16 Recep 27 Mayıs 1031 1622	2 R.ahır 13 Ağustos 1048 1638	16	9	16	2 R.ahır 13 Ağustos 1048 1638
İbrahim 8.XI.1640-8.VIII.1648	14	Zeynelabidin	2. R.ahır 13 Ağustos 1048 1638	19 R.ahır 19 Mayıs 1056 1646	9	—	12	
	15	Hammalzade Mehmed (1. Defa)	14 R.ahır 30 Mayıs 1056 1646	14 Safer 21 Mart 1057 1647	—	10	—	
	16	İsa (1. Defa)	14 Safer 21 Mart 1057 1647	14 R.evvel 19 Nisan 1057 1647	—	1	—	
	17	Hamalzade Mehm (2. Defa)	15 R.evvel 20 Nisan 1057 1647	15 C.evvel 18 Haziran 1057 1647	—	2	—	
	18	İsa (2. Defa)	15 C.evvel 18 Haziran 1057 1647	1 C.ahır 4 Temmuz 1057 1647	—	—	16	
	19	Hamalzade Mehr (3. Defa)	2. C. Ahır 5 Temmuz 1057 1647	15 Şaban 15 Eylül 1057 1647	—	2	13	
	20	İsa (3. Defa)	15 Şaban 15 Eylül 1057 1647	1 Ramazan 30 Eylül 1057 1647	—	—	15	
	21	Hamalzade Mehm (4. Defa)	1 Ramazan 30 Eylül 1057 1647	6 Ramazan 6 Ekim 1057 1647	—	—	6	

	22	İsa (4. Defa)	27 Ramazan 7 Ekim	1057 1647	27 Recep 17 Ağustos	1058 1648	—	10	20	Şevval Ekim	1059 1649
IV. Mehmed 8.VIII.1648-8.XI.1687	23	Hamalzade Mehm (5. Defa)	27 Recep 17 Ağustos	1058 1648	27 Ramazan 17 Temmuz	1066 1656				1 Şevval 23 Temmuz	1066 1656
	24	Salih	1 Şevval 23 Temmuz	1066 1656	3 R.ahr 31 Ağustos	1080 1669	8 14	2 6	5 3	3 R.ahr 31 Ağustos	1080 1669
II. Süleyman 8.XI.1687-22.VI.1691	25	Hayatizade Mustafa Feyzi I	3 R.ahr 31 Ağustos	1080 1669	30 Şevval 15 Temmuz	1103 1691	23	6	27		1103 1692
II. Ahmed 22.VI.1691-6.II.1695	26	Tabli Hasan	30 Şevval 15 Temmuz	1103 1691	29 C.ahr 25 Şubat	1105 1694	1	9	—	Şevval Ocak	1118 1707
	27	Esseyid Yusuf	29 C.ahr 25 Şubat	1005 1694	29 C.ahr 14 Şubat	1106 1695	1	—	—		
II. Mustafa 6.II.1695-22.VIII.1703	28	Müneccimbaşı Arapzade Mehmed	29 C.ahr 14 Şubat	1106 1695	29 Recep 15 Mart	1106 1695	—	1	—	Şevval Ocak	1118 1707
	29	Nuh	29 Recep 15 Mart	1106 1695	7 Şaban 3 Kasım	1119 1707	13	—	8	7 Şaban 3 Kasım	1119 1707
III. Ahmed 22.VIII.1703-I.X.1730	30	Yenibahçeli Ahmed	8 Şaban 4 Kasım	1119 1707	28 R.evvel 3 Nisan	1127 1715				Safer Kasım	1136 1723
	31	Ömer	28 Safer 5 Mart	1127 1715	29 C.evvel 24 Şubat	1136 1724	7 9	7 3	20 2	C.ahr Mart	1136 1724
	32	Hayatizade Mustafa Feyzi II	1 C.ahr 26 Şubat	1136 1724	1 C.ahr 26 Eylül	1150 1737					1151 1738
I. Mahmud 1.X.1730-13.XII.1754	33	Hayatizade Mehmed Emin	1 C.ahr 27 Eylül	1150 1737	1 C.ahr Temmuz	1159 1746					1159 1757
	34	Hayatizade Ket. Mehmed Sait 1.	13 R.evvel 20 Mart	1159 1746	1 Şevval 17 Ekim	1159 1746	9 —	— 6	— 17		

Padişah	Sıra	Hekimbaşı	Tayin	Ayrılış	Süresi			Vefatı
					Yıl	Ay	Gün	
	35	Müneccimbaşı	1 Şevval	1159	27 Muhar.			1163
		Ahmed	17 Ekim	1746	27 Ocak	1	3	1750
	36	Hayatizade Ket.	27 Muharr.	1161	1 R.evvel			1171
		(2. Defa)	28 Ocak	1748	16 Aralık	7	1	1757
III. Osman 13.XII.1754-30.1.1757	37	Halebî Mustafa	10 R.evvel	1163	26 Safer			1171
			25 Aralık	1754	8 Kasım	3	—	1757
III. Mustafa 30.I.1757-21.I.1774	38	Mehmed Arif	26 Safer	1171	5 Zilhic.			
		(1. Defa)	9 Kasım	1757	10 Ağustos	—	9	
	39	Kâtipzade	5 Zilhicce	1171	5 C.evvel			
		Mehmed Ref'i	10 Ağustos	1758	17 Eylül	10	5	7. C.evvel 1183
	40	Müneccimbaşızâde	5 Zilhicce	1182	19 Recep			8. Eylül 1769
I. Abdülhamid 21.I.1774-7.IV.1789		Mehmed Emin	12 Nisan	1769	25 Eylül	5	7	14
	41	Mehmed Arif	16 Zilkade	1187	20 Zilhicce			
		(2. Defa)	29 Ocak	1774	12 Şubat	2	—	22
	42	Subhizade	28 Zilhicce	1189	23 Zilkade			1197
		Abdülaziz	19 Şubat	1776	6 Aralık	—	10	24 1783
	43	Mehmed Arif	24 Şevval	1190	24 C.evvel			1197
		(3. Defa)	6 Aralık	1776	27 Nisan	6	7	— 1783
	44	Hafız Hayrullah	23 R.ahir	1197	13 R.ahir			1210
			28 Mart	1783	13 Şubat	2	11	16 1795-6
	45	Gevrekzade	24 R.ahir	1200	1 Zilhicce			1216
III. Selim 7.IV.1789-29.V.1807		Hasan	24 Şubat	1786	23 Ağustos	3	7	7 1801
	46	Mehmed Sadık	17 Şevval	1203	10 Ramazan			Şevval 1215
			11 Temmuz	1789	26 Şubat	8	10	23 Şubat 1801

47	Numan	10 Ramazan	1211	25 Recep	1218	7	10	15	Zilkade	1220	
		9 Mart	1798	19 Ekim	1803						Şubat
48	Mustafa Behçet (1. Defa)	25 Recep	1218	21 R.evvel	1222	3	10	26			
		10 Kasım	1803	18 Mayıs	1807						
IV. Mustafa 29.V.1807-28.VII.1808	49	Tuğcuzade Abdülkadir	21 C.ahır	1222	27 C.ahır	1223	1	1	7	Safer	1231
			26 Ağustos	1807	20 Ağustos	1808					
II. Mahmud 28.VII.1808-1.VII.1839	50	Numanzade Mesud	28 C.ahır	1223	Şevval	1232	9	4	2	Saferbaşı	1236
			21 Ağustos	1808	Eylül	1817					
	51	Mustafa Behçet (2. Defa)	1 Zilkade	1232	5 Safer	1237	4	3	4		
			12 Eylül	1817	1 Kasım	1821					
	52	Bendireklizade Mehmed Said	6 R.ahır	1237	5 Zilkade	1238	1	6	28		
			31 Aralık	1821	14 Temmuz	1823					
	53	Mustafa Behçet (3. Defa)	25 Şevval	1238	14 Zilkade	1249	11	1	14	20 Zilkade	1249
			5 Temmuz	1823	25 Mart	1834					
	54	Abdülhak (1. Defa)	14 Zilkade	1249	30 Şevval	1252	2	11	16		
			23 Mart	1834	7 Şubat	1837					
55	Ahmed Necib	17 Zilkade	1252	30 Muharr.	1255	2	2	13			
		23 Şubat	1837	15 Nisan	1839						
Abdülmecid I.VII.1839-25.VI.1861	56	Abdülhak (2. Defa)	1 R.ahır	1255	Ramazan	1261	6	6	6		
			Haziran	1839	Ekim	1845					
	57	Muhtedi İsmail	7 Şevval	1262		1263					
			28 Eylül	1846		1847					
	58	Abdülhak Molla (3. Defa)		1263		1264					1270
				1847		1848					

Bu listede 43 hekimbaşidan, tıp ve kültür tarihimizde iz bırakanların kısa hal tercümelerini bu vesileyle sunuyoruz.

1 — AHI ÇELEBİ (ölm. 930 H/1523)

Fâtih zamânında İstanbul'a yerleşen Tebriz'li hekim Kemâleddin Mehmed'in oğludur. Hekimliği, babası, Altunizâde ve Kutbeddin'den öğrenmiştir. Bir ara Edirne Dârüşşifâsına, daha sonra Bayezid'in mutfak eminiğine, arkasından da hekimbaşılığına tâyin edilmiştir. Bayezid'in ölümü üzerine geleneğe uyularak azl edilmiştir. 1515 de Yavuz Selim'e hekimbaşı olmuş ve onun ölümüne kadar bu vazifede bulunmuştur. 1523 yılında, doksanı geçkin bir yaşta iken, gittiği hac seferinden dönerken Mısır'da vefât etmiştir.

Ahi Çelebi, çok zengin olup Rumeli ve Anadolu'da kırk kadar köye sâhipti. Mesleğinden kazandığı bu büyük servetle, İstanbul'da bir câmi, bir medrese, 1 mektep, bir hamam yaptırmıştı. Çorlu, Hayrabolu ve Şile'deki birçok köy gelirinin fazlasını Medine fıkârasına vakfetmişti.

Böbrek ve mesâne taşları üzerine yazdığı "Risâle-i Hasât-ül Kilye ve'l-Mesane" adlı bir eseri vardır. Bu eserde, taş hastalıklarının çok kere zenginlerde olduğunu söyledikten sonra, taşın bulunduğu yere göre verdiği belirtileri, idrar yolunun zedelenmesi hâlinde yapılacak tedâviyi ayrıntıları ile anlatır. Kısaca bu eser üriner hastalıklar hakkında eskidenberi gelen bilgilerle kendi müşahedelerine dayanan nebati ilâçları, ilâçlı sularla banyoları ihtivâ eder. Bu makâleyi Akil Muhtar detaylı olarak incelemiştir (1/a, 11/a, 6/a).

2 — KAYSUNİZADE BEDREDDİN MEHMED (ölm. 976 H/1568)

Kahire civârında Kaysun köyünden yetistikleri için halk arasında "Kaysunizâdeler" olarak tanınan ve 1300 ler-

den sonra kıymetli hekimler yetiştiren bir ailedendir. Kānūnī Süleyman'a önce hekim, sonra da hekimbaşı olarak yirmi yıl, O'nun ölümünden sonra da II. Selim'e iki yıl hizmet etmiştir. Devrinde sevilen ve çok saygı duyulan, bilgili ve olgun bir hekimdi (1/b, 11/b).

3 — EMİR ÇELEBİ (ölm. 1048 H/1638)

Tahsilini Mısır'da yapan ve daha sonra da Kahire'de Kalavun Hastahânesi başhekimliğinde bulunan Emir Çelebi, İstanbul'a geldiğinde Unkapanı'nda açtığı muâyenehâ-nede başarılı tedâvileri ile şöhretini arttırmış, 1622 de ölen hekimbaşı Musa Efendi'nin yerine IV. Murad'ın hekimbaşısı olmuştur. Pâdişâhın dostluğunu da kazanan Emir Çelebi 16 yıl hizmetten sora onu çekemeyenlerin pâdişâha afyon kullandığı fitnelemeleri üzerine, Bağdat seferi sırasında, Nizip'de, IV. Murad'la satranç oynadığı sırada hükümdar tarafından Çelebi'deki afyon haplarının zorla yutturulması sonucu, aşırı doz afyondan zehirlenerek 1048 H/1638 ağustosunda ölmüştür.

Emir Çelebi'nin yazdığı "Enmuzecü'l-tıp" adlı eseri eski bilgiler yanında kendi müşâhedelerini de ihtivâ eder. Bu kitabının sonunda hekimlerin anatomi öğrenmelerinin gerektiğini, bunu da savaşlarda ölen askerler üzerinde yapabileceklerini, böyle bir imkân olmadığı takdirde de maymun ve domuzlar üzerinde çalışmalarını tavsiye eder (1/c, 6/d, 11/c, 34).

4 — İSA EFENDİ (ölm. 1059 H/1649)

Sakız'lı hekim Ali Efendi'nin oğludur. Tıbbî bilgiler yanında felsefî ilimlere karşı da ilgisi vardı. IV. Murad devrinde ölüm korkusu ile ruh hastalığına tutulan Sultan İbrahim'in hastalığının ilerlediği son zamanlarında 1647-49 yılları arasında ay ve günle ifâde edilebilecek süreler içinde dört defâ hekimbaşı olmuştur. Son azlinden bir yıl son-

ra ekim 1649 yılında İstanbul'da ölmüş Edirnekapı dışına gömülmüştür.

İsa Efendi'nin "Nizamü'l-Edviye", "Müfredat" ve "Devau'l-Emraz" adlı tıbbi eserleri vardır (6/f).

5 — SALİH bin NASRULLAH (ölm. 1080 H/1669)

Aslen Haleb'li olan Salih Efendi, IV. Mehmed zamanında 1656 ile 1669 yılları arasında hekimbaşılık görevinde bulunmuştur. "Gayetü'l-Beyan fî Tedbiri'l Bedeni'l-İnsan" ile ilâçlardan bahseden "Akrabadin" adlı eserleri vardır (6/1, 26).

6 — HAYÂTİZÂDE MUSTAFA FEYZİ İ (ölm. 1103 H/1692)

Aslen Yahudi olup, adı Moche ben Raphael Abravanel idi (17). İki nesil kadar devâm eden Hayâtizâde âilesinin kurucusudur. IV. Mehmed'in saray hekimlerinden olan Mustafa Feyzi daha sonra IV. Mehmed ile II. Süleyman'ın hekimbaşılıklarını yapmıştır. 14 temmuz 1691 târihinde II. Süleyman'ın tedâvisinde aşırı perhiz ile pâdişâhı bir damla sudan mahrum bırakıp ölümüne sebep olduğu töhmeti ile azledilerek İstanbul'da Yedikule zindanına hapsedilmiştir. 1692 de vefât eden Hayâtizâde Edirnekapı'da gömülmüştür (8).

Mustafa Feyzi, IV. Mehmed'e ithâf ettiği "Hamse-i Hayâtizâde" diye meşhur olan beş broşürden oluşan "Risâil-i Müşfiyelil'emraz-ı müşkile" yi yazmıştır. Bu eseri için yabancı dil bildiğinden batı yazarlarından faydalanmıştır. Eserinin başında bunu ifâde etmektedir (1/d, 33).

7 — NUH EFENDİ (ölm. 1119 H/1707)

Nuh Efendi aslen Giritli bir Rum dönmesi idi. III. Ahmed döneminde 1695-1707 târihleri arasında 13 seneden fazla hekimbaşılık yapmıştır. 3 kasım 1707 de vefât etmiş, Kocamustafapaşa'daki medresesine gömülmüştür.

Nuh Efendi'den Yunanlı Melchios adlı bir hekimin eserinden oğlu Ömer tarafından tercümesine başlanıp kendisi tarafından tamamlanan ve bâzı ilâvelerde bulunduğu "Akıradin" adlı eser günümüze kalmıştır. Nuh Efendi hayırsever bir zat olarak da tanınır. Sağlığında Koca Mustafa Paşa Câmii civârında bir medrese, Canbaziye'de bir çeşme yaptırmış idi (1/e, 6/k, 27).

8 — ÖMER EFENDİ (ölm. 1136 H/1724)

İstanbul'da bir câminin imamı olan Osman Efendi'nin oğlu olan Ömer Efendi 1079 H/1668 de doğmuş, medrese tahsilini tamamlamış ve bu arada tıp mesleğini de öğrenmiştir. 19 yaşında iken saray hekimleri arasına girmiştir. 1101 H/1689 da Manisa medresesine, 1123 H/1711 de Süleymâniye medresesine, 1125 H/1713 de de İzmir kadılığına tâyin edilmiş, 1127 H/1715 de ölen Mehmed Efendi'nin yerine hekimbaşılığa getirilmiştir. II. Mustafa ile III. Ahmed zamanlarında 9 sene kadar hekimbaşılık yapan Ömer Efendi yirmi gün kadar süren bir hastalıktan sonra vefât etmiş ve Molla Gürani Câmii karşısında yaptırdığı medrese, sebîl, çeşme ve mektepten müteşekkil külliyesinde gömülmüştür.

Hoşsohbet, nüktedan, dindar olarak bilinen Ömer Efendi'den günümüze birkaç tıbbî formülü dışında birşey kalmamıştır (32).

9 — HAYATİZÂDE MUSTAFA FEYZİ II (ölm. 1151 H/1738)

H. Mustafa Feyzi I'nın torunudur. Babası da devrin hekim ve müderrislerinden Ahmed Efendidir. Mustafa Feyzi II, 1129/1716 da öğretim kadrosunda saray hekimleri arasına girmiştir. 1136/1724 de Ömer Efendi'nin ölümü üzerine

hekimbaşı olmuştur. 13 yıl bu görevde kalan Mustafa Feyzi II, 1150/1737 de hekimbaşılıktan ayrılmış ve bir yıl sonra da ölmüştür. Mezarı Eyüp'dedir (33).

10 — HAYÂTİZÂDE MEHMED EMİN (ölm. 1159 H/1746)

H. Mustafa Feyzi II'nin kardeşidir. İlmiyye sınıfından yetişerek hekim olmuştur. Bir ara üç ay kadar Rumeli kazaskerliği yapmış ve 1737 de hekimbaşı olmuştur. 9 yıl sonra da 6 ay kadar Şeyhülislamlık görevini yürütmüştür. Osmanlı târihinde hekimbaşidan şeyhülislam olan tek şahıs bu zattır. 1159/1746 senesinde gittiği hacdan dönerken Şam'da hastalanarak ölmüş ve orada gömülmüştür (33).

11 — KÂTİPZÂDE MEHMED REF'İ (ölm. 1182 H/1768)

Babasının divan-ı hümayun kâtiplerinden olmasından dolayı kâtipzade diye anılan Mehmed Ref'i Efendi, medrese tahsili ile berâber tıp tahsilini de yapmış 1126 H/1714 de saray hekimleri arasına katılmıştır. 1171 H/1758 yılında hekimbaşı olmuş ve on yıl kadar bu vazifede bulunmuştur. 90 yıla yakın bir hayat süren Mehmed Ref'i Efendi, 7 eylül 1768 de vefât etmiş ve Çarşamba'da Kovacı-Dede türbesi civârında gömülmüştür.

Kâtipzâde'nin, Tokatlı Mustafa Efendi'ye İbni Sina'nın Kānūn'unu tercümeyi teşvik etmesi ile orjinal sayılamayacak bâzı risâleleri vardır. Hekimliği yanında devrinin yazı alanında bilhassa Tâlik tarzında iyi bir otorite sayılmaktaydı (6/g, 11/d, 31).

12 — SUBHİZÂDE ABDÜLAZİZ (ölm. 1197 H/1783)

1736 da doğan Abdülaziz Efendi, Vak'anüvis Subhi Efendi'nin oğludur. Gençliğinde tıp, edebiyat, mûsiki tahsili gördü. Lâtince ve fransızca öğrendi. I. Abdülhamid devrinde 1776 da 11 ay kadar hekimbaşılıкта bulunmuştur.

Daha sonra 1782 yılında Üsküdar kadısı olmuş sözünü sakınmaması ve herkesi tenkid etmesi yüzünden İstanköy adasına sürülmüş orada 1783 yılında ölmüştür.

Abdülaziz Efendi batı tıbbının Türkiye'ye girmesine yardımcı olanlardandır. Herman Boerhave (1668-1738)'nin "Aphorismi de Cognocendis et Curandis Morbis" adlı eserini "Kıta'at-ı Nakaave fi Tercemet-i Kelimat-ı Boerhave" adı altında tercüme etmiş ve bu eserle ilk defâ Avrupa tıp terimleri Türkçeye aktarılmıştır.

Abdülaziz Efendi tıbdan başka, müzikle de meşgul olmuş ve eserler bestelemiştir (1/f, 6/b, 13, 11/f, 16).

13 — GEVREKZÂDE HASAN (ölm. 1216 H/1801)

İstanbul'lu Abdullah Efendi'nin oğludur. Ordu hekimi iken önce saray hekimliğine daha sonra da 1200/1786 da hekimbaşılığa terfi etmiştir. Üçbuçuk sene bu görevde kalan Hasan Efendi, 1801 de vefât etmiş ve Eyüp'de gömülmüştür.

Hasan Efendi'nin "Neticetü'l-fikriye fi tedbiri-i velâdeti'l-bikriye", "Düstürü'l-amel fi tedbiri's-sıhhate.." eserleri ile Arapça'dan genişleterek tercüme ettiği "Gayetü'l-Menâ-i-menâfi tedbiri'l-Merza" adlı eseri de vardır (6/e, 28).

14 — MUSTAFA BEHCET (ölm. 1249 H/1834)

Divan-ı hümayun hocalarından Mehmed Emin Şukûhi Efendi'nin oğlu ve daha sonra hekimbaşı olacak Abdülhak Molla'nın ağabeyidir. 1774 de İstanbul'da doğmuş, Süleymanîye tıp medresesini bitirerek 18 yaşında müderris olmuştur. III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde 1803 ile 1834 yılları arasında üç kere hekimbaşılık görevini yüklenmiştir. Bilgisi ve meclis adamı olması yanında pâdişâha kendini sevdirdiğinden, çevresinde kendini çekemeyenlerden bir halka oluşmuş ve bunların iftirâları sonucu bir ara kardeşi Abdülhak ile berâber on ay kadar Keşan'a sürgüne yollanmıştır. 31 mart 1834 târihinde vefât etmiş ve Üsküdar'da Nasuhi Dergâhı'nda gömülmüştür.

Mustafa Behçet, Türk tıbbının Avrupalı anlamda öğretimine öncülük edenlerdendi. II. Mahmud'un yeniçeriliği kaldırmasından sonra kurduğu yeni ordunun hekim ve cerrah ihtiyacını karşılamak için 1826 da Mustafa Behçet'in gayreti ile Tıbhane-i Amire ve Cerrahhane kurulmuştur. Bu müessese Osmanlı devletinin ilk batılı anlamdaki tıp mektebidir. Eserleri arasında çoğu İtlyancadan tercüme edilen "Frengi Risâlesi", "Fizyoloji Ameliyat-ı tıbbiye", "Kolera Risalesi", "Çiçek aşısı Risalesi" ile eski hekimlerin saçma sapan ilâçlarını toplamaya başladığı ve Abdülhak Molla ile Hayrullah Efendi'nin tamamladığı "Hezar Esrar" adlı bir derlemesi de vardır (6/c, 20, 21)

15 — ABDÜLHAK MOLLA (ölm. 1270 H/1853)

1786 da İstanbul'da doğan Abdülhak Molla, Hekimbaşı Mustafa Behçet'in kardeşi, Saray hekimlerinden Hayrullah Efendi'nin babası ve şair Abdü'l Hak Hamid'in dedesidir. Süleymâniye tıp medresesinden hekim olarak yetişmiş, 1816 da öğretim hayâtına atılmış daha sonra da saray hekimleri arasına katılmıştır. Ağabeyinin 1834 de ölümü üzerine II. Mahmud ve Abdü'l Mecid devirlerinde 1848 yılına kadar aralıklarla üç defâ hekimbaşı olmuştur. Son hekimbaşılığı sırasında (1847) Maârif Meclisi başkanlığını da yapmıştır. 1853 yılında 57 yaşında iken vefât etmiş, kendisini çok seven II. Mahmud'un türbesine gömülmüştür.

Abdülhak Molla eski tarz yetişmiş bir hekim olmakla beraber Avrupa tıbbının ilerleyişini görmüş, eski tarz tıp tahsilinin devlete bir fayda getirmeyeceğini pâdişâha inandırarak Galatasaray'da Tıbbiye'nin yeniden açılmasını temin etmiş, Viyana'dan Dr. Bernard'ı getirerek ona yardımcı olmuştur. 1840'da, ölümler üzerinde anatomik çalışmaların yapılması için pâdişah'tan irâde çıkartmıştır.

Hekimliği yanında, hoş sohbet oluşu, nüktedanlığı ve şairleri ile de tanınmıştı (1/k, 11/k, 30).

BİBLİYOGRAFYA

- 1 — Adıvar, A. : Osmanlı Türklerinde İlim, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İst., 1970, a) 58, b) 100, c) 112 d) 117, e) 146, f) 178, k) 195.
- 2 — Akdeniz, N. : Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlakı, İst. 1977, s. 33.
- 3 — Akıncı, S. : 18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Hekimleri, Tarih Mec., Nisan 1972, s. 29
- 4 — Ali Seydi : Tefrifat ve Teşkilâtımız, Tercüman 1001 Temel Eser, No. 17, İst. 1973, a) 28, b) 119
- 5 — Altınay, A.R. : Hicri XII. Asırda İstanbul Hayatı, Devlet Matbaası, İst., 1930, s. 214.
- 6 — Bursalı M. Tahir : Osmanlı Müellifleri, C. 3, Meral Yayınevi, İst., 1975, a) 197, b) 200, c) 203, d) 206, e) 211, f) 219, g) 220, k) 226, l) 230 m) 243.
- 7 — Ceyhun, C. : Hekimbaşılar, E.Ü.T.F. Mec., 9 : 557, 1970.
- 8 — Defterdar Sarı Mehmed Paşa : Olayların Özü (Zübde-i vekaiyat), C. 3, Tercüman 1001 Temel Eser No. 139, İst., 1979, s. 89.
- 9 — Kantemir; D. : Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, C. 3, Kültür Bakanlığı Yayını, Ank., 1980, a) 382, b) 408.
- 10 — Koçu, R.E. : Topkapı Sarayı, İst., 1960, s. 105.
- 11 — Kurdoğlu, V.B. : Şair Tabibler, Fetih Derneği Yayını, İst., 1967, a) 81, b) 135, c) 153, f) 224, k) 248.
- 12 — Lewis, B. : İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı, Varlık Yayını, İst., 1975, s. 87.
- 13 — Öztuna, Y. : Türk Müsikişi Ansiklopedisi, C. 1, İst., 1969, s. 4.
- 14 — Öztuna, Y. : Büyük Türkiye Tarihi, Ötüken Yayınevi, İst., 1978, a) C. 7, s. 341, b) C. 8, s. 328.
- 15 — Pakalın, M.Z. : Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 1, Milli Eğitim Basımevi İst., 1971, s. 795.

OSMANLI DEVLETİNDE HEKİMBAŞILIK

- 16 — Rodoslu, C. : Rodos ve İstanköy Adalarında Gömülü Târihi Simalar, Ank., 1945, s. 79.
- 17 — Selahaddin Galip : Belgelerle Türkiye'de Dönmeler ve Dönmelik, Kıracı Yayınları, İst., 1977, s. 145.
- 18 — Saz, L. : Haremin İç Yüzü, Milliyet Yayını, İst., 1974, s. 116.
- 19 — Uludağ, O.Ş. : 5,5 asırlık Türk Tabâbeti Târihi, İst., 1341, a) 142, b) 171, c) 174.
- 20 — Uzluk, F.N. : Hekimbaşı Behçet Efendi, Örnek Matbaası, Ank., 1954
- 21 — Uzluk, F.N. : Hekimbaşı Mustafa Behçet ve Eserleri, Dirim, 29 : 142, 1954.
- 22 — Uzluk, F.N. : Fâtih Sultan Mehmed Zehirlendi mi, Eceli ile mi Öldü, Ank., 1965, s. 35.
- 23 — Uzunçarşılı, İ.H. : Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, TTK Basımevi, Ank., 1945. s. 364.
- 24 — Uzunçarşılı, İ.H. : Osmanlı Devletinin Ümiye Teşkilâtı, TTK. Ank., 1965 a) 47, 50, b) 141.
- 25 — Uzunçarşılı, İ.H. : Osmanlı Târihi, 3. Baskı, C. 3, TTK., Ank., 1975, s. 601.
- 26 — Ünver, A.S. : XVII. Asırda Hekim Salih Efendi ve Aşkın Tedâvisi, Tıp Dünyası, 9 : 3257, 1936.
- 27 — Ünver, A.S. : Akkrabadin Sâhibi Girişli Nuh Efendi Hakkında Birkaç Kelime, Dirim, 14 : 1, 1939.
- 28 — Ünver, A.S. : Gevrekzade Hasan, Çocuk Hastalıkları Eserinde Şahsi Müşâhedeleri, Türk Tıp Arkivi, C. 4, 1940, Sayı 15, s. 113.
- 29 — Ünver, A.S. : Hekimbâşılar Listesi (Hayrullah Efendiye Göre), Türk Tıp Arkivi, C. 5, 1940, Sayı 17, s. 2.
- 30 — Ünver, A.S. : Abdülhak Molla, Tedâvi Kliniği, C. 10, 1941, Sayı 37, s. 1.
- 31 — Ünver, A.S. : Hekimbaşı ve Hattat Kâtipzade Mehmed Ref'i, İst., 1950.
- 32 — Ünver, A.S. : Hekimbaşı Ömer Efendi, İst., 1955.
- 33 — Ünver, A.S. : Tıp Târimizde Hayâtîzâdeler, Dirim, 47 : 90, 1972.
- 34 — Yeşim, R.Ş. : İbtîlâlarının Kurbanı 3 Osmanlı, Hayat Târih Mec., Mart 1970, s. 74.

DİNİ VE ÖĞRETİCİ ŞİİR'İN ESKİ KAZAN TATAR EDEBİYATINDAKİ ROLÜ*

H. Winfrid Brands

(Tercüme : Hüseyin Zamantılı)

Kazan Tatar edebiyatının, Çarlık döneminde bile mütehasşısı tarafından fazla bilinmemesi, herşeyden önce az vesika bırakılmış olması yüzündendir. Bu Edebiyatı XIX. asırda başlatsak dahî, Tukay (1886-1913) Amirhan (1886-1926), İbrahimov (1887-1937) ve Bigi (1870-1902) gibi geçiş dönemi reformcularının eserleri nazarı dikkati çekmektedir. Bahsedilen eserlerden bazıları, Volga-Ural bölgesinin hâricinde de tesirini göstermiştir. Ayrıca İslâm fikir târihi ve kültür sosyolojisi açısından kaynak olarak değerleri de çok önemlidir.

Ancak, "Kazan Tatar Edebiyatı"nın hangi târihte başlatılacağı konusu henüz açıklığa kavuşmamıştır. Bu bölgenin edebiyât târihini devirlere ayırmak, kullanılmış muhtelif alfabelerin hangi devirlerde kullanıldığını tesbît etmek kadar zor olup, mes'ele diğer Türk Lehçelerindekinden de güçtür. Son bin sene içinde muhtelif ırkların burada yaşaması ve farklı devletlerin idâresi altına girişine uygun olarak bu bölgede çeşitli yazı lisanları inkişâf et-

* ZDMG-Bd. 119, S. 251-260, 1969.

miş veyâ tedricen yok olmuştur. Bulgar Türkçesi, Kıpçakca, Harzem Türkçesi (Doğu-Türkçesi, Kıpçakca ve Oğuzca karışımı) ve Çağatayca'daki muhtelif unsurlar farklı dönemlerde, hattâ bâzan aynı dönemde berâberce, o günün lisanına hâkim olmuşlardır. Ancak mahallî şiveler, bütün bu değişikliklere rağmen, eski Bulgar Türkçesinin izlerini de kısmen muhâfaza ederek, Kıpçakca'ya âit özelliklerini korumuşlardır. Halk lisanının, edebî eserlere tesiri, daha Rus istilâsının başladığı XVI. asırdaki Kazan Hanlığı döneminde bile, göze çarpmaktadır. XVII ve XVIII. asırlardaki Türkitil'in¹ teşekkül edişine kadar bu durum devâm eder. Yazı lisanı olan Çağatayca'nın yerini, halk lisanından gelen unsurlara bırakmasıyla, XIX. asırda gelişmesi tamamlanan "Kazan Tatar Edebî Lisanı" da inkişâf etmeğe başlar. Bu dönemin sonunda yaşamış olan reformistlerden, Tatartili tâbirini ilk defâ kullanan Kayyum Nâşiri (1825-1902) lisan ıslahatçısı olarak önemli bir rol oynamıştır.

Mahallî Tatar lisanı ve edebiyâtı üzerine yapılan araştırmalar, Volga-Ural bölgesi edebiyâtının târihi gelişmesi hakkındaki bilgimizi hem genişletmiş hem de değişmesine sebep olmuştur. Meselâ Kazanlı filolog V.C. Chakov, halk şivelerine dayanan Tatar yazı lisanının başlangıcını XIX. asır değil fakat XVIII. asır olarak göstermektedir². 1920-1940 yılları arasında bulunan bâzı el yazması eserler, Kazan üniversitesi ile Kazandaki Akademi şubesinin berâberce Kazan Tatar Edebiyâtının başlangıcını araştırmasına sebep olmuştur. Bu sûretle unutulmak üzere olunan, Muhammedyar (XVI. asır), Mevlâ Kulu (XVII. asır) ve Otuz İmeni (XVIII. asır) gibi bâzı edebiyâtcılar tekrar gün ışığına çıkarılmıştır.

Altınordu Edebiyâtı ile Tatar Rönesansı diyebileceği-

- (1) Türki ile Türkçe'nin mahallî şekilleri kastedilmektedir. Özellikle Doğu Türkistan'da kullanılan ve "Tarañçı" diye de anılan (Günümüzde Yeni Uyurca denilmektedir). Doğu Türkçe'si için kullanılır.
- (2) TATAR edebî tele târihi öçerklar, Kazan 1965, S. 69

miz XIX. asır sonu ve XX. asrın başındaki dönem edebiyâtı arasındaki devre âit araştırmalar, Tataristan hâricinde henüz ele alınmamıştır. Her halükârda, yukardaki yazılardan Türkolojinin temel eserlerinden diyebileceğimiz, A. Battal-Taymas'ın "La littérature des Tatars de Kazan" adlı eserinde bahsedilmemektedir³. Yazıda hemen tamâmiyle XIX. asır ele alınarak, İslâmî-Türk Edebiyatındaki yerleri tesbit edilmeğe çalışılmaktadır. Dolayısı ile lisanla ilgili meselelere ikinci plânda yer verilecektir. Ancak, "Kazan Tatar Edebiyatı" sözünü, Kazan Hanlığının yıkılmasından sonra ortaya çıkan türki til denen karışık lisanın geçerli olduğu devir edebiyâtı için de kullanacağız.

Muhammedyar Mahmutoglu'nun elimizde iki öğretici nazım eseri mevcuttur. Birincisi, geçen asrın ilk yarısında BEREZEN'in bahsettiği Tuhfe-i merdân (Mert erkeklerin hediyesi)⁴ dir. İkincisi ise şâir ve folklor araştırmacısı NEKİY İSENBET (Doğ. 1900)⁵ tarafından 1941 de bulunan Nûr-i Sudûr (Kalblerin Nûru) dır. Yazarın tam olarak ne zaman yaşadığı bilinmemekle birlikte ilk eserde 10 Şaban 946 yâni 22 Aralık 1539 târihi başlama târihi olarak gösterilmiştir. Ayrıca Muhammedyar Mahmutoglu "Hem şaban ahrında boldi tamam" yâni eser şaban ayında tamamlandı, demektedir.

Edebiyat târihi açısından Muhammedyar'ın yerini tesbit etmek zordur. Kazan hanlığının Ruslar tarafından yıkılışından biraz evvel yaşamıştır. Tatarlar tarafından şâirin bu iki eserdeki lisanı, "Eski Tatarca" veyâ "Bulgar-Kıpçak kâidelerine uygun" sözleriyle anlatılmaktaysa da, eserleri tetkik etmediğimizden bir şey söylemek mümkün değildir. (Eski Tatar Edebiyatına âit eserlerin ilmi tenkitlerinin neş-

(3) Philologiae Turcicae Fundamenta Bd. 2, Wiesbaden 1964, S. 762-774

(4) BEREZEN'in, daha o zaman, lisan ve edebiyât târihi bakımından önemli olduğunu anladığı el yazması eserin tercümesini, ZENKER, ZDMG-dergisinin I (1847), S. 339-340 da neşretmiştir.

(5) Onun sayesinde, geniş açıklamalı Tatar Atasözleri, 1959 senesinde Kazan'da neşredilmiştir.

redileceği bildirilmiştir. Temennimiz matbû kopyaların da birlikte neşridir).

Geniş ve itinalı bir şekilde yazılmış olan Boringı Tatar Edebiyatı⁶ adlı antolojide, kısaltılarak neşredilmiş olan Tuhfe-i merdân ve Nûr-i sudûr'da, Çağatayca'nın oldukça etkisi olduğu tesbit edilmiştir. Antoloji, kiril alfabesi ve yeni tatar fonetiği ile, kelimelerde bir değişiklik yapmadan neşredilmiştir. Kitaptaki her iki parçada da, hem mevzûu yönünden hem de üslûp bakımından Nevaî'nin tesiri görülmektedir. Bu sebepten "Eski Tatarca" sözüne biraz şüphayle bakmak gerekir. Aynı antolojide Harzem Türk Edebiyatının iki önemli eseri olan Muhabbetnâme ve Nahçul-Faredis, "Eski Tatarca" eser olarak zikredilmektedir. Gerçi Harzem Türkçesi Altınordu Devleti zamanında edebiyat lisanı olarak bölgeyi tesiri altına almakla birlikte (En gelişmiş dönemi XIV. asırdır. Karş. ECKMANN-Philologiae Turcicae Fundamenta I, S. 133 ve devâmı ve II, S. 275 ve devâmı), bu devirde oldukça doğu Türkçesi-nin tesirindedir. Mahalli Bulgar-Kıpçak Türkçesiyle, gûneybatıdan gelen Oğuzcanın tesiri ikinci derecededir. Bu sebeple o dönemdeki mahalli yazı lisanına "Eski Tatarca" demek yerinde değildir. Aynı şekilde Sovyet Türkologları-nın Karahanlılardan başlayarak devâm edip Çağatayca'ya kadar süren devir için "Eski Özbekçe" dönemi tâbiri bizce şüpheli gözükmektedir.

Muhammedyar, Arapça ve Farsça kelimeleri fazla kullanmamaktadır. Ayrıca mahalli Tatar şivelerinin de tesiri altındadır. Bu bakımdan onu nazari olarak XVII. asırda başlatabileceğimiz asıl Kazan Tatar Edebiyatının bir öncüsü olarak kabul edebiliriz. Bu dönemin yazarları, ihtilâl öncesi modernist lirik şâirlerinden olan ve eserlerinde daha çok dünyevi konuları işleyen Abdulcabbar Kandali

(6) Nâşiri M.H.GAYNULLİN'dir. Kazan 1963. Yazımızda bundan sonra B.Ed. şeklinde geçecektir.

(1797-1860)'ye⁷ nazaran daha fazla Çağatayca ve mahalli şivelerin etkisi altındadır. Geçiş dönemi için kullanılan Türki Til tâbiri sâdece pratik bir tedbirden başka bir şey değildir.

Mevlâ Kulu, XVII. asır edebiyâtının tipik bir temsilcisidir. Eseri, 1166 senesinde⁸ vefât eden Ahmet Yesevi'nin tasavvufi tesiri altındadır ve bu tesir XIX. asrın sonlarına kadar bütün Türkistan'ın hâricinde Tatarlar ve Başkırlarda da devâm etmiştir. Hece vezni ile dördlük kıt'alar şeklinde yazılan tasavvufi ve öğretici şiirlere "Hikmet" adı verilmiştir. Zaman zaman beyitlerle de yazıldığını görüyoruz. Kullanılan lisan, her yerde halk lisanıdır ve bu bakımdan Harzem ve Çağatay saray lisanından ayrılmaktadır. Şeklen Hikmet'in sınırlandırılmış olması, bâzı şâirlerin orijinal eser vermesine bir engel teşkil etmemektedir. Mevlâ Kulu bu konuda 1925 senesinde bir Tatar köyünde bulunan 96 Hikmet'i ile tipik bir misâldir⁹. Şiirleri iki ile yirmi mısra arasında değişir ve Hikmet-i Hekim Rahmetullâhi Alaihi başlığını taşımaktadır. Methiye, Hakîm Ata diye anılan, Ahmet Yesevi'nin müridi ve 3. halifesi Süleyman Bakırgani içindir¹⁰. Bakırgani'nin çok tanınması sebebiyle, Volga bölgesinden 14 yazar eserlerini "Bakırgani Kitabı" adlı bir kitapta toplamışlardır. Burada tasavvuf açısından model bir insana ithaf söz konusudur. Ancak, Mevlâ Kulu'nun "Hakîm" kelimesiyle, mânevî kontrolü altında şiir yazdığını göstermek için, tarikatın kurucusu Ahmet Yesevi'yi de kastetmiş olması mümkündür. B.Ed. sayfa 485 te KİSMETULLÎN'in söylediklerine bakılırsa, eser Ahmet Yesevi'nin "Hikmet"lerinin veznine,

(7) Rusça yazılışı : Kandaluy. Bu isme de BATTAL TAYMAS'ın makalesi olan "Fundamenta"da rastlanmamaktadır.

(8) Karşılaştı: F. İZ'in EI², I, 298-299 daki makalesi ve CAFEROĞLU'nun Phil. Turc. Fundamenta, II, 272-273'deki yazısı.

(9) İkinci bir el yazması eser, 1958 senesinde Leningrad'daki Naradov Azil enstitüsünde bulunmuştur. Karş. B.Ed. sayfa 480 ve devamı. Burada yazarın adı Mella Kol şeklinde geçmektedir.

(10) Karşılaştı: EI² III, 76 daki C. ALPAY'ın yazısı.

Bakırgani'nin lirik tekniğinden daha yakındır. (Şimdiye kadar Bakırgani'nin hiç bir yazısını görmedim).

Mevlâ Kulu'nun XVII. asrın ikinci yarısında Kazan ve Bolgar civârında yaşadığı ve Molla Mamay'ın müridi olduğunu biliyoruz. Tarikat silsilesi de bunun şeyhi Hoca Balgölüm'de son bulmaktadır. 1927 senesinde Prof. Sâdi, "Vestnik nauçnogo oloşçestva tatarovedeniya"nın 7. sayısında "Hikmetler"den bir bölümünü kendi araştırmasıyla birlikte neşretmiştir. Ancak bu kıymetli derginin bugün ele geçmesi hemen hemen imkânsızdır. Dolayısıyla kiril alfabesinin kullanıldığı bazı bölümlerinin yeni neşriyatından faydalandığımızdan aşağıda aldığımız B.Ed'nin 487-503. sayfalarında, kısmen kısaltılmış olarak 96 şiirden 16 tânesi ile Leningrad'daki el yazması, eserlerin iki sayfasının matbû kopyası mevcuttur.

Sabrin fazileti, çocuk ve kardeş sevgisi, Allah için kullanılan ilim... v.s. gibi temel eğitici konuların yanında, Mevlâ Kulu'nun elimizde bulunan bâzı şiirlerinde tamâmiyle tasavvufi konular işlenmiştir. Meselâ 66 Hikmet'te:

Gıyşıklık bazarında sevdası yuk
Müşteri bulup sevda kıylgım keler.

[Aşk pazarında alış veriş yok
Müşteri olup ticaret yapmak istiyorum].

Dördüncü hikmet'in 14. mısraında, dindar bir hayat süren, Kazanda imamlık yapmış ve Bolkar şehrinde Balgölüm Hoca ile kendi hocası için iki türbe yaptırmış olan Şeyhi Molla Mamay'ın iyi amellerini medheder :

Ostazım bu cihannı fânî belde,
Evliyalar gıyşkı berle künele tuldı,
Esteneler yaptırmakka niyat kıldı,
Ul niyatten monda tamam itte duslar.

[Üstadım bu dünyânın fâniliğini biliyordu,
Kalbini evliyâlar aşkıyla doldurdu,
Türbe inşâ ettirmeği niyet etti,
Bu yemini yerine getirdi, ey dostlar].

Hakiki evliyâyı medheden bir şiirinde mürâilik ve sahte sofuluk tenkit edilir :

Sufi men tir buynı üzre rıda totar,
Ul ridanın oçın totıp, iblis kiter...

[Sûfiyim deyip sâdece hırka giyenin,
O hırkanın ucundan tutarak şeytan gider].

Aynı hikmet'in üçüncü beytinde görünüşte derviş olanın daha sert bir tenkidi vardır :

Başlarına taç kütermiş sufi men tir,
Tennerene simertkençe herem yıyar...

[Başlarında derviş külâhıyla, biz sûfiyiz derler,
Vücutlarını şişirinceye kadar haram yerler].

Bu konu şâirden bir asır sonra yaşamış klâsik Türkmen şâiri Mahtumkulu'nun Ahir Zamana adlı şiirinde "Şünheli tagammı halal dîn iyerler" - (Şüpheli yiyecekleri helâl diyerek yerler) şeklinde geçmektedir. (Karşılaştıır: BENZİNG-PhTF II 726).

Mevlâkulu'nun dikkati çekecek kadar çok işlediği konular şunlardır :

Yalnız ve kimsesiz ortalıkta dolaşanların (Garib) sefâleti (38. Hikmet : hek birmesen hiçber kemge gariplekne - Allah kimseye garipliği vermesin), zirâatın getirdiği bereket (64. Hikmet), tütüne lânet (26. Hikmet : Legıyn şeytan hezmeteder bet temeke - Bil ki tütün lânetli şeytanın işidir).

Bahsedilen bu iki eserde de bulunmavan, ama sonraları Leningrad'daki Saltükov-Şçerdin Kütüphanesinde ortaya çıkan bir şiirinde¹¹ şâir, yedi heceli kısa mısralarıyla, Yesevi şiirinin metrik şemasından ayrılmaktadır. İslâm dünyasında Hz. Süleyman'ın menkıbeleri vâsıtasıyla yayılan, kusların Allâh'ı tâzim etmeleri mes'elesi şiirin konusunu teşkil eder ve şâire kelime oyunları için geniş bir sâha açar.

(11) B.Ed.498 (Dipnot)

DİNİ VE ÖĞRETİCİ ŞİİRİN ESKİ KAZAN

Mevlâ Kulu hakkında son olarak, bahsedilen hikmet'in 20 beyitinden bazıları verelim :

Turgay ukır men ber at
Tutıy bulır ana şat
Veliler utdın azat
Ahır zaman eçende

[Serçe (Allah'ın) binbir ismini zikreder,
Papağan bundan mutludur,
Veliler ateşten azat,
Âhir zaman geldiğinde].

Karga eyter : ya Allah,
Enkgut eyter : illâ Allah,
Lek-lek eyter : Kol hôte-Allah,
Kilde Kor'an eçende.

[Karga der ki, ya Allah,
Akbaba der ki, İllallah
Leylek der ki, Kulhüvallah
Geldi Kur'an içinde].

Döreg eyter, ya deyyan,
Urdek eyter, ya rahman
Kazlar eyter, ya sobhan
Tön kön hıyal eçende

[Kızıl keklik der ki, ya deyyan,
Ördek der ki, ya rahman,
Kazlar der ki, ya sübhan,
Gece gündüz hayâl ederek (Allah'ı)].

Tavik tenresen beler
Kön-tön tesbihen eyter
Möemminer gafil yatır
Yazı yaban eçende

[Tavuk Allâhını bilir,
Gece gündüz tesbih eyler,
Müslümanlar gâfil yatar,
Yazı yaban içinde].

Hödhöd eyter razım bar
Tenre berle nazım bar
Söleymanga köstahmın
Barça koşlar eçende

[Hüdhüd kuşu bir sırrım var der,
Tanrı ile nazım var der,
Süleymana küstahlık ettim,
Bütün kuşlar içinde¹²].

Tavus-oçmah koşı
Comle koşlarnın başı
Biş vakit namaz ukıgan
pıgamberler eçende

[Tavus kuşu cennet kuşu,
Bütün kuşların başı
Beş vakit namaz kılmış,
Peygamberler arasında].

Sofu Mevlâ Kulu ile mukâyese edildiğinde, Gabderahim Gosmaoğlu Otuz İmeni gerçek bir ayaklı kütüphanedir¹³. Şair 1754-1834 seneleri arasında yaşamış ve tahsilini Orenburg ve Buhara'da tamamlamıştır. Afganistan'a da seyahat etmiştir. 1798 senesinden itibaren kendi memleketinde hocalık yapmıştır. Bıraktığı söylenen filolojik-târihi, hukûki ve dinî ellinin üzerinde eserden çok az bir kısmı neşredilmiştir. Birçokları da kaybolmuştur¹⁴. Naşrat at

(12) Burada Kur'an'da Hz. Süleyman'la alakalı bir mes'ele imâ edilmektedir. (Sûre 27, Ayet 20: ve devâmı). Hz. Süleyman kuşları topladığında Hüdhüd kuşu geç gelir ve Sabâ melikesi Belkıs hakkında Peygamberin de bilmediği bir haberi getirir. Kur'an'da bu motifin işlenişine bakılırsa Hüdhüd'ün tabiatüstü kabiliyetleri vardır. Meselâ toprak altında nerede su olduğunu bilir. (Karş: WENSINCK-EI², III, 541-542) Feridüddin Attar'ın Mantık-ı Attar'ında da bu kuşun önemli bir yeri vardır.

(13) Otuzimen (Otuz meşe) köyündendir. Bugünkü adı ile Yana Kadı olup Çistopor bölgesinde bulunmaktadır.

(14) Tatar Poeziyası Antologiyase, Kazan 1956, 75 adlı esere göre yazarın ilk kitabı, Muhammat az-zaman 1870 de Kazan'da neşredilmiştir.

takrir ve Sayf as-sârım gibi bâzı eserlerin sâdece adı bilinmektedir.

Yazarın önemine, Tatar Modernizm hareketinin XIX. asırdaki öncülerinden Kayyum Nâsiri ilk defâ dikkatimizi çekmiştir. Mevlâ Kulu'ndan daha fazla, başka dillerin tesirinde kalmış bir Tatarca ile eserlerinin bir kısmını kaleme alan Otuz İmeni, öğretiş tarzıyla ölçülü olarak aydınlatma çağının tesirindedir. Şiirlerinde yaptığı nasihatlerde geçmiş dönem İslâm şiirinin etkisinde olmakla birlikte, zaman zaman dünyevi konuları da işlemektedir. Özellikle eğitim ve okuma yazmanın yaygınlaştırılmasını tavsiye eder. İlim öğrenmeyi Allah'a yapılan en büyük ibâdetlerden sayar ve bilinmeden kılınan namazdan daha efdal tutar. Kayyum Nasîri, B.Ed'da Otuz İmeni'nin şu sözlerini zikreder: "Kitaplardan ber ayat öğrenmek sinen üçen yüz rekagat namaz kılmaktan heyerleder. Ve dahi giylemdin ber bab öğrenmek, anin ilen gamel ulsin kirek ulmasın. sinen öçen ben rekagat namaz kılmaktan heyerleder" (Kitaplardan bir bölüm öğrenmek, yüz rek'at namaz kılmaktan hayırlıdır. Bir bab ilim öğrenmek, tatbik etsen de etmesen de, bin rek'at namazdan daha hayırlıdır).

Dürüst bir âile reisinin vazifelerinden biri de, oğullarını okula göndermektir. Şâir babanın da hayrına olacak bu kazançtan şöyle bahsediyor:

...sina hatinin ve balan itse hezmet,
Sina dönya irer, bel, misle cennet
Uğlin bar ise mektepke salgıl
Niçek mömkin irer terbiya kıylgıl
Yegerme, va yegerme bişke citsen,
Giylemb estep sina küp hezmet itsen...

[Kârın ve çocukların sana hizmet etse,
Bil ki sana dünya cennet gibi olur.
Oğlun varsa okula gönder,
Ne kadar mümkünse o kadar terbiye et
Yirmi veya yirmibeş yaşına gelsin,
İlim kazanarak sana çok hizmet edsin].

[B.Ed. 553]

Şâir en zor ve karışık metodları kullanarak, etrafındaki, ilim düşmanı âilelerin ataerkil dünyâ görüşüyle mücadele etmektedir.

Otuz İmeni'nin, şiirlerinde Arapça ve Farsça kullanılmakla birlikte, Türkçenin basit görülmesine tahammülü yoktur.

**Zire TÖRKİ imiş dip sanma cinel
Çalış segiy it, camig üzlerene bil**

[Zira Türkçe imiş diye kolay zannetme,
Çalış didin onların hepsini bil].

Yukardaki beyit B.Ed. 554 deki Kazizâde adlı şiirinden alınmıştır. Bunun değişik bir şekli "Tatar Poeziyası Antologiyase, Kazan 1957, 81" de vardır. Dikkat çeken bir husus da, bu halk eğitimcisinin Rusça öğrenmeyi, Rusya'da yaşayan müslümanların 41. farz olarak benimsemelerini istemesidir. (B.Ed. 555 de Naşiri'ye göre BELAEVA). Bununla mes'elenin pratik faydasını ön plâna almaktadır. Muhakkak ki, Çarlık idâresi Tatar cemiyet hayatını birçok bakımlardan etkisi altına almıştı. Müslüman imam ve hocaların faaliyetleri bile resmî müsâadeye bağlıydı. Her din görevlisinin elinde bir izin belgesinin (Ukaz) bulunması gerekiyordu. Otuz İmeni bu tavsiyelerine kendisi de uyarak ukazlı mulla olma isteğini göstermedi. Neden devlet diploması istemediği sorulduğunda: "Âlim olmak için ukaz'a ihtiyaç yoktur. Hayâtımı, icâzetnâmesiz, kavuksuz ve molla libâsı olmadan bir öğretime adadım" (Ukazsız, Çalmasız, Çapansız: B.Ed. 549) diye cevap verdi.

Çevresindekilerinin, hayranlarının ve halkın, hürmetle "hedret" diye hitâbettığı Otuz İmeni'nin sözleri ve fikirleri, devletin tâyin ve tasdik ettiği mollaları kızdırmaktan başka birşeye yaramıyordu. Hattâ aynı çevrelerin entrikaları yüzünden hapse de girdiği rivâyet edilir. Ancak Otuz İmeni, mollaların çevirdiği dolaplarla birçok şâirin yaptığı dalkavukluğu tenkid etmesine rağmen ihtilâlcî bir mizâca sâhip değildir. Ölçülü inkılâp düşünceleri bile mütad

naslar ve atasözleriye âdet ve an'aneye ters düşmeyecek
şekle sokulmuştur :

[Allah zenginin de fakirin de olmasını istedi,
Yerde bulunan yukarılara bakmamalı].

(Tat.Poez.Antol.81. Bayların beyânı)

.....
.....

[Hakaretlere sabırla tahammül edilmeli,
Kötülüğe karşı da iyilikle cevap vermeli]

Eger atar ise adem sena taş
Acığ itme, ana sen taşlagıl aş

[Eğer birisi sana taş atarsa
Sinirlenme, sen de ona aş at].

(Tatuluk beyanı, Antol. 79)

Bütün bunlardan da anlaşıldığı gibi, Otuz İmeni eser-
leriyle bir bakıma klâsik dinî edebiyâtın tesiri altındayken,
diğer yönden de, bilhassa ilmi medhetmesi ve eğitici tara-
fıyla, lirik halk şâiri Kandali ile başlayan pratik hayâtı ko-
nu alan XIX. asır edebiyâtına ılımlı bir yaklaşım içerisin-
dedir.

Sonuç olarak XVI-XVII. asırlar arasındaki mahalli Or-
ta-Türkçe edebiyâtının millî Tatar edebiyâtına geçiş döne-
minin, şimdiye kadar hiç araştırılmadığı sonucuna varıyo-
ruz. Burada biz sâdece bâzı noktalar üzerine ışık tuttuk.
Muhakkak ki, gelecekte bu bölge edebiyâtını araştırmakta
yarar vardır.

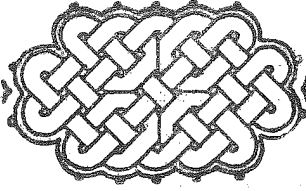
**Kubbealtı Akademi Mecmuasında 1982
senesinde çıkan yazıların indeksi**

- A. Vahap Akbaş : Kelâmın Delişmen Sularında, Y. 11, S. 4, Sy. 8
Cihangir Akdağlı : Gazel, Y. 11, S. 3, Sy. 22
Mehmet Aksoy : Aydınlık Yüzler, Y. 11, S. 4, Sy. 26
Ekrem Hakkı Ayverdi : Câmilerde İlk Saf ve Geniş Saf Hakkında,
Y. 11, S. 2, Sy. 8
Ekrem Hakkı Ayverdi : Câmilerde İlk Saf ve Geniş Saf Hakkında,
Y. 11, S. 3, Sy. 23
Sâmiha Ayverdi : Yarınki İstanbul, Y. 11, S. 1, Sy. 5
Sâmiha Ayverdi : Yıldız, Y. 11, S. 2, Sy. 5
Sâmiha Ayverdi : Yalan, İftirâ, İntikam, Y. 11, S. 3, Sy. 5
Sâmiha Ayverdi : Barış ve Kavga, Y. 11, S. 4, Sy. 5
Ali Haydar Bayat : Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve He-
mâyunlar), Y. 11, S. 3, Sy. 53
Ali Haydar Bayat : Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve He-
kimbaşılar, Y. 11, S. 4, Sy. 41
Yahyâ Kemâl Beyatlı : Vatan Mefhûmu, Y. 11, S. 2, Sy. 28
Yahyâ Kemâl Beyatlı : (Neşre hazırlayan: Necat Birinci) : Acı Hayâl,
Tatlı Hakikat, Y. 11, S. 3, Sy. 19
Yahyâ Kemâl Beyatlı (Neşre hazırlayan : Necat Birinci) : Medeniyeti
Telâkki, Y. 11, S. 4, Sy. 23
Necat Birinci : Menemenlizâde Mehmed Tâhir'in Türkçe'nin Mes'eleleri
Üzerinde Düşünceleri, Y. 11, S. 3, Sy. 9
H. Winfrid Brands (Ter. : Hüseyin Zamanlı) : Dinî ve Öğretici Şiir'in
Eski Kazan Tatar Edebiyatındaki Rolü, Y. 11, S. 4, Sy. 63
Osman Cilâcı : Lâik Batı Ülkelerinde ve Türkiye'de Din Eğitimi, Y. 11,
S. 4, Sy. 27
Mehmet Çavuşoğlu : Fâtih Sultan Mehmed Devrine Kadar Osmanlı-Türk
Edebî Mahsullerinde Muhtevânın Tekâmülü, Y. 11, S. 2, Sy. 31
Mehmet Demirci : Tevhîdden Vahdet-i Vücûda : Y. 11, S. 1, Sy. 23
M. Kamîl Dürüst : Rodos ve Murat Reis Şehitliği : Y. 11, S. 1, Sy. 33

- Emil Jacobs (Ter : Hüseyin Zamantılı) : Fâtih Sultan Mehmed, Rönesansla Olan İlişkileri ve Kitaphı, Y. 11, S. 1, Sy. 40
- Emil Jacobs (Ter. : Hüseyin Zamantılı) : Fâtih Sultan Mehmed, Rönesansla İlişkileri ve Kitaphı, Y. 11, S. 2, Sy. 60
- Ahmet Kabaklı : Eski Avrupa'da Türk Saygısı, Y. 11, S. 1, Sy. 8
- Ömer Nâmi : Halife Abdülmecid Efendi'ye Dâir Bir Vesika, Y. 11, S. 2 Sy. 18
- İbrâhim Nûman : Dini-İçtimâi Müesseselerimizin Doğuşuna ve Mimâri Tekâmülüne Mescid-i Nebevî'nin Tesirleri, Y. 11, S. 3, Sy. 37
- Fevzi Samuk : Eski Türk Akıl Hastahâneleri, Y. 11, S. 1, Sy. 51
- Mustafa Tahralı : Aşk Üstüne, Y. 11, S. 1, Sy. 22
- Mustafa Tahralı : Ayrılık, Y. 11, S. 2, Sy. 26
- Fevziye Abdullah Tansel : Kurtuluş Savaşı Hâtıralarından Dr. Hüseyin Suad Yalçın'ın Üç Şiiri, Y. 11, S. 2, Sy. 44
- Hakkı Dursun Yıldız : Türkler'in İslâm'a Hizmetleri, Y. 11, S. 4, Sy. 9
- Kubbealtı Akademik Seminerleri Aralık 1981, Ocak 1982 Programı, Y. 11, S. 2, Sy. 73
- Kubbealtı Akademik Seminerleri Mart-Nisan 1982 Programı, Y. 11, S. 2, Sy. 74

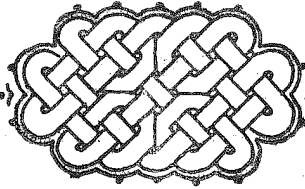
KUBBEALTI NEŞRİYATI

- TÜRKÇENİN SIRLARI
Nihad Sâmî Banarlı (5. baskı) 200 TL.
- ŞİİR VE EDEBİYAT SOHBETLERİ (I)
Nihat Sâmî Banarlı (2. baskı) 300 TL.
- ŞİİR VE EDEBİYAT SOHBETLERİ (II)
Nihad Sâmî Banarlı 300 TL.
- HÂTİRALARLA BAŞBAŞA
Sâmiha Ayverdi 125 TL.
- ORTA-DOĞU ÜLKELERİ ARASINDA İKTİSÂDÎ
İŞBİRLİĞİ İMKÂNLARI
Prof. Dr. Sabahaddin Zaim 50 TL.
- İYİ VE DOĞRU YAZMA USULLERİ, III
Fevziye Abdullah Tansel 300 TL.
- İLÂHİLER
Ali Rıza Şengel
Neşre Hazırlayan : Yusuf Ömürlü
I. Cilt 500 TL.
II. Cilt 500 TL.
III. Cilt 600 TL.
IV. Cilt 600 TL.
- ÇEŞİTLEME
Prof. Dr. Ayhan Songar 500 TL.
- TÜRK DİLİ KARŞISINDA TÜRK MÜNEVVERİ
Prof. Dr. Ö. Fâruk Akün 50 TL.
- HAT SAN'ATIMIZ
Muhiddin Serin 500 TL.
- KUBBEALTI AKADEMİ MECMÛASI CİLTLERİ
1972 yılı cildi kalmamıştır.
1973 - 1974 - 1975 - 1976 - 1977 - 1978 - 1979 - 1980
yıllarına âit ciltler 500 TL.
1981 yılı cildi 750 TL.
1982 yılı cildi 850 TL.

ÜLKER BİSKÜVİLERİ FABRİKASI

*Milli kültürümüze hizmet
eden müesseselere yardım
etmekle iftihar duyar.*

**bereket toprağı
işledikçe
artar...**

T.C. ZİRAAT BANKASI

(Kubbealtı : 2)

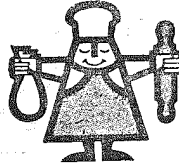

her şeyi ile özel

kalitesi, ambalajı,
mutfağınızdaki yeri ile...

SINANGİL UNLARI İLE YAPILAN HAMUR İŞLERİNİN DE
ÖZEL BİR TADI, ÖZEL BİR GÖRÜNTÜSÜ VARDIR.

SINANGİL UNLARI

Adres : Büyükdere Cad. Fargo Han147/3
Zincirlikuyu-İstanbul
P.K. : 56 Levent-İstanbul
telefon : 66 84 50 (5 hat) - 66 33 52
telgraf : Muzafsin-Levent/İstanbul
teléks : 23652 Siho Tr-23617 Trsm Tr.